

קריאת מגילה בהכרז

השלכות הממצאים החדשים בתל חברון
♦ דיון היסטורי-הלכתי ♦

ב"ה

קריאת מגילה בהכרזת

השלכות הממצאים החדשים בתל הברון
♦ דיון היסטורי-הלכתי ♦

אליעזר אפרסמון (פריסמן)

נעם ארנון

קריאת מגילה בחברון

השלכות הממצאים החדשים בתל חברון
דיון היסטורי-הלכתי

נעם ארנון אליעזר אפרסמון (פריסמון)

עריכת לשון: אביחי גמדני

עיצוב ועימוד: אורלי מילנר

התמונה שעל העטיפה: באדיבות יעלה ברנר, תיירות חברון
הפקה והבאה לדפוס: חנה נקי

הספר יוצא לאור בתמיכת מדרשת חברון - מרכז סיוור ולימוד, קרית
ארבע- חברון; מוזיאון עתיקות "ארץ יהודה", קרית ארבע - חברון; מרכז
המבקרים "לגעת בנצח", בית הדסה, חברון.

"עלים" - הוצאה לאור

www.alim-publishing.com

© כל הזכויות שמורות למחברים.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או
לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר - כל חלק
שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר
זה, אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מהדורה ראשונה

עיר הקודש חברון, ישראל

אדר ב' ה'תשפ"ב | מרץ 2022

נר זיכרון להורינו היקרים, נוחם עדן
שחינכנו לאהבת תורה, אהבת חברון ואהבת ארץ ישראל

הרב אליהו יצחק פריסמן (אפרסמון), י"ג אדר ב' תשל"ו
חיה גיטל (לבית קרינפיס), ו' כסלו תשמ"ח

יהודה יוסף ארנון, כ"ט אייר תשע"ה
חנה ארנון (לבית ברגר - יפה), ז' אדר א' תשפ"ב

זכותם תגן עלינו, ותהא נשמתם צרורה בצרור החיים

תוכן

7	הקדמה
8	תקציר הנקודות העיקריות
9	א. מקורות המקרא
12	ב. מנהג קריאת המגילה בחברון
25	ג. האם אכן החומה נהרסה ("נסתרה")?
27	ד. תוצאות החפירות בתל חברון ומנהגי קריאת המגילה בקריית ארבע - חברון
31	ה. האם בכל עיר מקלט נסתרה החומה?
35	ו. מהן "עיירות (או ערים) בינוניות"?
36	ז. האם "עיר בינונית" חייבת להיות עיר ללא חומה?
42	ח. ומה באשר למנהג הקדום?
43	דברי סיכום
44	הערות הרב עידו אלבה
50	מקורות

הקדמה

נושא קריאת המגילה בחברון זכה למאמרים רבים ולא נחזור עליהם כאן. מטרתנו לסקור את המקורות העיקריים ואת הממצאים החדשים, ולהציע לשלב ביניהם.

הסיבה לקריאת מגילה בערים מוקפות חומה מימי יהושע בן נון בט"ו באדר מפורשת בתלמוד הירושלמי (מגילה פרק א):

כרכים המוקפין חומה מימות יהושע בן נון קורין בחמשה עשר. ר' סימון בשם רבי יהושע בן לוי: חלקו כבוד לארץ ישראל שהיתה חריבה באותן הימים ותלו אותה מימות יהושע בן נון.

מאמר זה נועד לחלוק כבוד לארץ ישראל, ויה"ר שתיבנה בב"א למען בניה השבים אליה.

אליעזר אפרסמון (פריסמון)

נעם ארנון

תקציר הנקודות העיקריות

- חברון הייתה בוודאי מוקפת חומה בימי יהושע בן נון, כפי שנראה מכל פסוקי המקרא וגם מכל החפירות הארכיאולוגיות בתל חברון, ובעיקר החפירות האחרונות (משנת תשע"ד - 2014).
- החומה לא נהרסה ולא נסתרה, אלא להפך: היא חוזקה ובוצרה בידי מלכי יהודה.
- מסקנת הגמרא (מכות י ע"א) היא שחלקה המרכזי של חברון (המוקף חומה) ניתן ללויים והיה עיר מקלט, ואילו הפרוורים סביבה (שאינם מוקפים) ניתנו לכלב ולשבט יהודה.
- לגבי קריאת מגילה לא מצינו חיוב לברר ולקבוע אם החומה נסתרה (או עמדה להיסתר), או אם העיר ירבה ולבסוף הוקפה, אלא ישנו רק חיוב לדעת שהייתה חומה בימי יהושע - וזה תנאי מספיק לעניין קריאת מגילה.
- הרדב"ז כתב שבחברון קוראים רק בי"ד באדר, אך בפועל המנהג בחברון העתיקה היה לקרוא יומיים, כפי שמעידים כל רבני חברון, כולל החיד"א, ויש להניח שכך נהגו גם ה"חסד לאברהם", ה"ראשית חכמה" וכל חכמי חברון וגדוליה.
- היו שניסו לתרץ את דעת הרדב"ז בסברה שהחומה עמדה (נועדה) להיסתר, אך עובדה זו הוכחשה וגם אינה משמעותית לגבי קריאת מגילה.
- אפילו נאמר שלצורך קריאת מגילה בט"ו יש חיוב שהעיר תהיה מוקפת חומה גם אחרי ימי יהושע, והחומה לא תהיה מיועדת להיסתר, הרי לדעת בעל הטורים ואחריו "ערוך לנר" והרא"ה קוק זצ"ל בעיר מקלט בינונית (כמו חברון) החומה צריכה להישאר ולא להיסתר, ואפילו להפך - החומה צריכה להישמר ולהתחזק, כפי שאכן הייתה המציאות בחברון.

- בימי קהילת חברון העתיקה החומה לא נראתה בשלמותה; על פני השטח נראו כמה אבנים שבלטו מהאדמה, ולכן רבני העיר פסקו לקרוא יומיים מספק (לא כדעת הרדב"ז), ולברך ביום הראשון כמו רוב העולם.
- בימינו, כאשר כבר ברור שיש חומה שנבנתה כבר בתקופה הכנענית וחוזקה בימי ממלכת יהודה, הרי שהספק בטל ויש לקרוא בחברון כמו בכל כרך מוקף חומה בימי יהושע בן נון.
- על אף האמור לעיל, אין לבטל את המנהג הקדום לקרוא מגילה יומיים, אך הברכה ראויה להיות בט"ו, כפי שפסק הראי"ה קוק זצ"ל לשכונת בית וגן בראשיתה לפני שחברה לירושלים.
- עם זאת, המחברים מודיעים כי אינם פוסקי הלכה, וחיבור זה מוגש לרבנים שליט"א לפסוק הלכה למעשה.

א. מקורות המקרא

ראשית נביא מקורות מהמקרא המוכיחים כי חברון הייתה מוקפת חומה כבר מימי אברהם אבינו, והמשיכה להיות מוקפת חומה בימי יהושע בן נון; העיר עצמה ניתנה לכהנים, הוקדשה לעיר מקלט, ופרווריה ניתנו לשבט יהודה.

לחברון היו חומה ושער בימי דוד, והחומה אף חוזקה ובוצרה בימי רחבעם בן שלמה (כמובן, ללא חומה אין כל משמעות לשער, ולכן אזכורו של שער מעיד על קיומה של חומה המקיפה את כל העיר).

- בראשית כג, יז-יח:

וַיִּקְרָם שֵׁדָה עֶפְרוֹן אֲשֶׁר בְּמִכְפֶּלֶה אֲשֶׁר לְפָנַי מִמְּרֵא הַשְּׂדֵה וְהַמְעָרָה אֲשֶׁר בּוֹ וְכָל הָעֵץ אֲשֶׁר בַּשְּׂדֵה אֲשֶׁר בְּכָל גְּבֻלוֹ סָבִיב. לְאַבְרָהָם לְמִקְנָה לְעֵינַי בְּגֵי חַת בְּכָל בְּאֵי שַׁעַר עִירוֹ.

• במדבר יג, כב:

ויעלו בגבגב ויבא עד חברון ושם אחימו ששי ותלמי ילידי הענק וחברון שבע
שנים ונבנתה לפני צען מצרים.

• דברים א, כח:

אנה אנחנו עלים אחינו המסו את לבבנו לאמר עם גדול ורם ממנו ערים גדלת
ובצורת בשמים וגם בני ענקים ראינו שם..

• יהושע יא, כא:

ויבא יהושע בעת ההיא ויכרת את הענקים מן ההר מן חברון מן דבר מן ענב
ומכל הר יהודה ומכל הר ישראל עם עריהם החרימם יהושע.

• יהושע יד, יב-יג:

ועתה תנה לי את ההר הזה אשר דבר ה' ביום ההוא כי אתה שמענת ביום ההוא
כי ענקים שם וערים גדלות בצרות אולי ה' אותי והורשתים כאשר דבר ה'.
ויברכהו יהושע ויתן את חברון לכלב בן יפנה לנחלה.

• יהושע כ, א-ט:

וידבר ה' אל יהושע לאמר. דבר אל בני ישראל לאמר תנו לכם את ערי המקלט
אשר דברתי אליכם ביד משה. לנוס שמה רוצח מכה נפש בשגגה בבלי דעת
והיו לכם למקלט מגאל הדם. ונס אל אחת מהערים האלה ועמד פתח שער
העיר ודבר באזני זקני העיר ההיא את דבריו ואספו אתו העירה אליהם ונתנו
לו מקום וישב עמם. וכי ירדף גאל הדם אחריו ולא יסגרו את הרצח בידו כי
בבלי דעת הפה את רעהו ולא שנא הוא לו מתמול לשלשום. וישב בעיר ההיא
עד עמדו לפני העדה למשפט עד מות הכהן הגדול אשר יהיה בימים ההם אז
ישוב הרוצח ובא אל עירו ואל ביתו אל העיר אשר נס משם. ויקדשו את קדש
בגליל בהר נפתלי ואת שכם בהר אפרים ואת קרית ארבע היא חברון בהר יהודה.
ומעבר לירדן יריחו מזרחה נתנו את בצר במדבר במישור ממטה ראובן ואת
ראמת בגלעד ממטה גד ואת גולן בבשן ממטה מנשה. אלה היו ערי המועדה

**לְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְלִגְרַם הַגֵּר בְּתוֹכְכֶם לְנוֹס שָׂמָּה כָּל מִכָּה נִפְשׁ בְּשִׁנְיָהּ וְלֹא יָמוּת בְּיַד
גֹּאֲלֵ הַדָּם עַד עֲמֻדוֹ לִפְנֵי הָעֵדָה.**

• יהושע כא, י-יג:

וַיְהִי לְבְנֵי אֶהֱרֹן מִמִּשְׁפַּחֹת הַקֹּהֲנִים מִבְּנֵי לֵוִי כִּי לָהֶם הָיָה הַגּוֹרָל רִיאֲשֹׁנָה. וַיִּתְּנוּ
לָהֶם אֶת קָרִית אַרְבַּע אַבִּי הָעֵנוֹק הִיא חֶבְרוֹן בְּהַר יְהוּדָה וְאֶת מִגְרָשָׁה סִבְיַתְיָה.
וְאֶת שִׁדָּה הָעִיר וְאֶת חֲצָרֶיהָ נָתַנוּ לְכָלֵב בֶּן יִפְנֹה בְּאַחֲזָתוֹ. וְלְבְנֵי אֶהֱרֹן הַכֹּהֵן נָתַנוּ
אֶת עִיר מִקְלַט הָרֹצֵחַ אֶת חֶבְרוֹן וְאֶת מִגְרָשָׁה וְאֶת לְבָנָה וְאֶת מִגְרָשָׁה.

• שמואל ב, ב, א-ד:

וַיְהִי אַחֲרֵי כֵן וַיִּשְׁאֵל דָּוִד בַּה' לֵאמֹר: הֲאֶעֱלֶה בְּאַחַת עָרֵי יְהוּדָה? וַיֹּאמֶר ה' אֵלָיו
עֲלֵה! וַיֹּאמֶר דָּוִד: אָנֹכִי אֶעֱלֶה? וַיֹּאמֶר: חֶבְרֹנָה. וַיַּעַל שָׁם דָּוִד וְגַם שְׁתֵּי נָשָׁיו
אֲחִינֹעַם הַיִּזְרְעֵלִית וְאֲבִיגַיִל אִשְׁתׁ נָבָל הַכַּרְמֶלִי. וְאֲנָשָׁיו אֲשֶׁר עִמּוֹ הָעֹלֶה דָּוִד
אִישׁ וּבֵיתוֹ וַיֵּשְׁבוּ בְּעָרֵי חֶבְרוֹן. וַיִּבְאוּ אַנְשֵׁי יְהוּדָה וַיִּמְשָׁחוּ שָׁם אֶת דָּוִד לְמֶלֶךְ עַל
בֵּית יְהוּדָה.

• שמואל ב, ג, כו-לב:

וַיֵּצֵא יוֹאָב מֵעַם דָּוִד וַיִּשְׁלַח מְלֹאכִים אַחֲרָיו אֲבָנִיר וַיֵּשְׁבוּ אֹתוֹ מִבּוֹר הַסָּרָה וְדָוִד
לֹא גָדַע. וַיֵּשֶׁב אֲבָנִיר חֶבְרוֹן וַיִּטְהַר יוֹאָב אֶל תּוֹךְ הַשָּׁעַר לְדַבֵּר אֹתוֹ בְּשֵׁלִי וַיִּכְהַר
שָׁם הַחֲמֹשׁ וַיָּמָת בְּדָם עֵשָׂה אֵל אָחִיו. וַיִּשְׁמַע דָּוִד מֵאַחֲרָיו כֵּן וַיֹּאמֶר נָקִי אֲנֹכִי
וּמִמְלַכְתִּי מֵעַם ה' עַד עוֹלָם מִדְּמֵי אֲבָנִיר בֶּן נֵר... וַיִּקְבְּרוּ אֶת אֲבָנִיר בְּחֶבְרוֹן וַיִּשְׂא
הַמֶּלֶךְ אֶת קוֹלוֹ וַיִּבֶךְ אֶל קִבְרֵ אֲבָנִיר וַיִּבְכּוּ כָּל הָעָם.

• דברי הימים ב, יא, ה-יב:

וַיֵּשֶׁב וַחֲבָעִם בִּירוּשָׁלַם וַיִּבְנוּ עָרִים לְמִצְוֹר בִּיהוּדָה. וַיִּבְנוּ אֶת בֵּית לָחֶם וְאֶת
עֵיטָם וְאֶת תְּקוּעָה. וְאֶת בֵּית צוּר וְאֶת שׁוֹכֹ וְאֶת עֲדָלָם. וְאֶת גֵּת וְאֶת מְרֹשָׁה
וְאֶת זִיף. וְאֶת אֲדוּרִים וְאֶת לְכִישׁ וְאֶת עֲזָקָה. וְאֶת צָרְעָה וְאֶת אֵילֹן וְאֶת חֶבְרוֹן
אֲשֶׁר בִּיהוּדָה וַבְּבִנְיָמִן עָרֵי מִצְרוֹת. וַיַּחֲזֵק אֶת הַמִּצְרוֹת וַיִּתֵּן בָּהֶם נְגִידִים וְאֲצִרוֹת
מֵאֶקֶל וּשְׁמֹן וַיִּזֵּן. וַבְּכָל עִיר וְעִיר צִנּוֹת וּרְמָחִים וַיַּחֲזֵקם לְהַרְבֵּה מְאֹד וַיְהִי לוֹ
יְהוּדָה וּבִנְיָמִן.

המסקנה העולה ממקורות אלו היא שחברון הייתה מוקפת חומה ותפקדה כעיר מרכזית ביהודה, עיר כוהנים, עיר מקלט, הבירה הראשונה של מלכות דוד, ועיר מבוצרת ומחוזקת בימי ממלכת יהודה. לאורך כל התקופות מוזכר קיומם של חומה או שער, ואין בכך כל ספק.

ב. מנהג קריאת המגילה בחברון

1. דין ערי הספקות

למרות המקורות החד-משמעיים, למעשה המנהג בחברון היה לקרוא יומיים כעיר אשר קיים לגביה ספק אם היא מוקפת חומה מימי יהושע בן נון.

מנהג הערים המסופקות הוא לקרוא יומיים, כפי שמוזכר בגמרא לגבי טבריה והוצל (בבלי, מגילה ע"א-ע"ב):

אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: רבי נטע נטיעה בפורים... רבי בר ארביסר הוה, וכי נטע - בחמיסר נטע. איני? והא רבי בטבריא הוה, וטבריא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון הוא! - אלא, רבי בר חמיסר הוה, וכי נטע - בארביסר הוה.

ומי פשיטא ליה דטבריא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון? והא **חזקיה קרי בטבריא בארביסר ובחמיסר, מספקא ליה אי מוקפת חומה מימות יהושע בן נון היא אי לא!** לחזקיה - מספקא ליה, לרבי - פשיטא ליה (לרבי היה ברור שטבריה מוקפת חומה מימי יהושע בן נון [ויש לומר שגם סבר שהים נחשב לחומה כפי שנראה להלן] ולכן נטע בארבעה עשר; זו מסקנת הש"ס).

גופא: חזקיה קרי בטבריא בארביסר ובחמיסר, מספקא ליה אי מוקפת חומה מימות יהושע בן נון היא אי לא.

ומי מספקא ליה מלתא דטבריא? והכתיב (יהושע יט, ה): "וערי מבצר הצדים צר וחמת רקת וכנרת" וקיימא לן - רקת זו טבריא! היינו טעמא דמספקא ליה: **משום דחד גיסא שורא דימא הות** (צד אחד של העיר הוא חוף ים).

אי הכי אמאי מספקא ליה? ודאי לאו חומה היא! דתניא: "אשר לו חומה" ("ואם לא יגאל עד מלאת לו שנה תמימה וקם הבית אשר בעיר אשר לו חומה לצמיתות לקונה אתו לדרתיו לא יצא ביבל" - ויקרא כה, ל) - ולא שור איגר סביב - פרט לטבריא שימה חומתה!?

לענין בתי ערי חומה לא מספקא ליה (שאינה מוקפת חומה), כי קא מספקא ליה - לענין מקרא מגילה: מאי פרזים ומאי מוקפין דכתיבי גבי מקרא מגילה? משום דהני מיגלו והני לא מיגלו, והא נמי מיגליא, או דלמא: משום דהני מיגנו והני לא מיגנו, והא נמי מיגניא, משום הכי מספקא ליה. רב אסי קרי מגילה בהוצל בארביסר ובחמיסר, מספקא ליה אי מוקפת חומה מימות יהושע בן נון היא אי לא.

איכא דאמר, אמר רב אסי: האי הוצל דבית בנימין מוקפת חומה מימות יהושע היא. (הערה: הוצל אינה נזכרת במקרא אלא במקורות חז"ל, הן בארץ ישראל הן בבבל¹).

בהמשך לסוגיה זו יש לברר: האם דיני קריאת מגילה בעיר מוקפת חומה שווים לכל דיני עיר מוקפת חומה?

ל"עיר חומה" דינים ייחודיים בכמה נושאים: שילוח מצורע, רכישה וחילוט של בתים וקריאת מגילה. האם דיני כל הנושאים הללו זהים, והאם הגדרת עיר כעיר מוקפת חומה זהה לגבי כולם?

1. הוצל הייתה עיר מפורסמת בבבל: היא נזכרת כ-30 פעם בתלמוד הבבלי. נאמר שהשכינה שורה לעתים בבית הכנסת שבה (מגילה כט ע"א). בארץ ישראל לא ידועה עיר בשם הוצל; התוספות למדו ממעשה דרב אסי שגם בחו"ל נוהג דין מגילה בט"ו. רק לדעת הרמב"ן והר"ן הוצל שבה קרא רב אסי י"ד וט"ו הייתה בארץ ישראל בארץ בנימין. מבחינה היסטורית קשה לפרש כך, כיוון שרב אסי לא היה בארץ ישראל כלל, ובימי התנאים והאמוראים לא נראה שישבו יהודים בארץ בנימין. כמו כן מצאנו בחולין כו ע"ב: "אתקין רב אסי בהוצל כשמעתיה", מכאן שזה היה מקומו. בכתובות קיא ע"א מפורש שהוצל דבנימין היא בבבל. באשר למקור הכינוי 'דבנימין' אפשר אולי לפרש שהייתה להם מסורת שכאשר גלו לבבל בחורבן ראשון התיישבו שם אנשים מבנימין (ראה: ב"צ אשל, ישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד, עמ' 106). (הערת יואל אליצור).

לפי הסוגיה לעיל אין זהות בין הגדרת עיר מוקפת חומה לעניין מכירת בתים ובין הגדרת עיר מוקפת חומה לעניין קריאת מגילה: לדעת חזקיה טבריה נשארה בספק לגבי קריאת מגילה, אך לדעת רבי הדבר פשוט שהים מהווה חומה.

בתלמוד הירושלמי (מגילה פ"א ה"א) מובא:

חזקיה קרי לה בארבעה עשר ובט"ו בו, חשש להיא דתני רשב"י: "ואיש כי ימכר בית מושב עיר חומה" (ויקרא כה, כט) - פרט לטיבריא שהים חומה לה.

רבי יוחנן קרילה בכנישתא דכיפרא ואמר: הדא היא עיקר טיבריא קדמיתא. פירוש "קרובן העדה" מבהיר **שלדעת רבי יוחנן לאותה עיר עשוי להיות דין שונה באשר להגדרתה כעיר חומה לעניין קניין בתים ובאשר להגדרתה כעיר חומה לעניין קריאת מגילה:**

ר' יוחנן קרא מגילה בבית הכנסת דכופרא בט"ו ואמר זו היא עיקר טבריא הראשונה שהיתה מימות יב"ן, ולא חשש להא דרשב"י לקרותה בי"ד, דסובר דהקילו בקריאת המגילה, **דאע"ג דלענין בתי ערי חומה אינה כעיר חומה, לענין מגילה בכלל מוקפין היא, דלענין מיגניא קפיד קרא, וטבריא מיגניא היא מאויביה.**

יש להעיר שמדברי רשב"י במגילה י"ע"ב עשוי להשתמע שהדין לענין קריאת מגילה בערים מוקפות מימי יב"ן שווה לדין בתי ערי חומה לענין מכירת בתים ושילוח מצורע; כך לשון רשב"י:

כל המצות הללו - הנוהגות בערי חומה: שילוח מצורע, וקריאת מגילה בחמשה עשר, והבית חלוט בה לסוף שנה.

אך ניתן להסביר, שרשב"י פירט את הדינים השונים שנאמרו לענין ערי חומה (ראה להלן) וכלל גם את דין קריאת מגילה, אך אין כוונתו שכל הדינים זהים, שהרי ברור שהגמרא עצמה מחלקת בין בתי ערי חומה ובין קריאת מגילה

בשאלה אם הים נקרא חומה; וכן משמע מדעת רש"י מגילה ג ע"ב ד"ה שישב, לגבי כרך שישב ולבסוף הוקף.

נראה אפוא שאין הכרח לומר שאותם דינים חלים על כל הנושאים, ואפשר לומר שלעניין קריאת מגילה הגדרת עיר מוקפת חומה עשויה להיות שונה, וייתכן שדי בעובדה שהעיר הייתה מוקפת בימי יהושע (ללא קשר לשאלה מה קרה לחומה לאחר מכן) כדי לקבוע שקריאת מגילה תהיה ביום ט"ו.

כך לכאורה ניתן ללמוד מהרמב"ם. לגבי קריאת מגילה הרמב"ם מזכיר רק "מוקפת חומה בימי יהושע בן נון", ואינו מזכיר עיר מקלט או תנאים אחרים, וכך לשונו (הלכות מגילה וחנוכה א, ד):

איזה הוא זמן קריאתה? זמנים הרבה תקנו לה חכמים שנאמר "בזמניהם", ואלו הן זמני קריאתה:

כל מדינה שהיתה מוקפת חומה בימי יהושע בן נון, בין בארץ בין בחוצה לארץ, אף על פי שאין לה עכשיו חומה - קורין בחמשה עשר באדר, ומדינה זו היא הנקראת "כרך".

וכל מדינה שלא היתה מוקפת חומה בימות יהושע, ואף על פי שהיא מוקפת עתה - קוראין בארבעה עשר ומדינה זו היא הנקראת "עיר".

לעומת זאת, לגבי עיר מקלט הרמב"ם כתב (הלכות רוצח ושמירת נפש ח, ח):

עיר מקלט אין עושין אותן לא עיירות גדולות ולא כרכים גדולים ולא קטנים אלא עיירות בינוניות... ואין מושיבין אותן אלא במקום אכלוסין, נתמעטו אכלוסיהן מוסיפין עליהן, נתמעטו דיריהן מכניסין לתוכן כהנים לויים וישראלים, ואין פורסין בתוכן מצודות ואין מפשילין בתוכן חבלים, כדי שלא תהיה רגל גואל הדם מצויה שם.

מכאן, שלדעת הרמב"ם דיני קריאת מגילה בעיר מוקפת חומה מימי יהושע, בן נון אינם קשורים ואינם דומים לדיני עיר מקלט. לכן, ההסבר שיובא לקמן,

שעיר בינונית יכולה או חייבת להיות מוקפת חומה, נדרש רק לפי הדעה שלגבי קריאת מגילה דין עיר מוקפת חומה שווה לדין בתי ערי חומה לגבי נושאים נוספים - שילוח מצורעים, חילוט בתים ועיר מקלט. אך אם לקריאת מגילה דין בפני עצמו, אין צורך להגיע להסבר זה, אלא כאמור מספיקה העובדה שהעיר הייתה מוקפת בימי יהושע.

לסיכום, ישנם סוגים שונים של ערים מוקפות חומה, ואין הכרח שאותן הגדרות יחולו על ערי חומה לעניינים שונים. כמו כן ישנם סוגים שונים של ספקות: ישנו ספק אם אכן העיר הייתה מוקפת חומה, ויש ספק אם הים מוגדר חומה (לכאורה, ייתכנו ספקות נוספים).

(ראה על כך בהרחבה ובהעמקה אצל אלבה תשס"א עמ' 32-59. הוא בוחן את דעות רש"י, רמב"ם, רמב"ן, טור, שו"ע ועוד. מסקנתו היא: "נמצא שלפי כל הראשונים שהזכרנו בפרק זה עולה שלעניין קריאת מגילה די בכך שהיתה לעיר חומה חשובה בזמן הכיבוש, ואין נפקא מינה כלל לכך שהרסו אחר כך את החומה").

2. דעת הרדב"ז

רבי דוד בן זמרה (בערך 1480-1570), מגדולי הפוסקים במאה ה-16, כתב כי יש לקרוא מגילה בחברון רק ביום י"ד אדר. הוא פסק זאת בעיקר בהסתמך על שני נימוקים:

האחד, הן במשנה הן במדרש מוזכרות ערים מוקפות חומה וחברון אינה נזכרת ביניהן.

ברשימה שבמשנה (ערכין ט, ו) נאמר:

עיר שגגותיה חומתה ושאינה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון אינה כבתי ערי חומה. ואלו הן בתי ערי חומה - שלש חצרות של שני שני בתים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, **כגון: קצרה הישנה של ציפורים וחקרה של גוש חלב ויודפת הישנה וגמלא וגדוד וחדיד ואונו וירושלים וכן כיוצא בהן.**

בספרא (בהר, פרשה ד פרק ה) נאמר (בתוספת משמעותית):

ואיש כי ימכור בית מושב עיר חומה, יכול אפי' הקיפוה חומה מיכן ולהבא? ת"ל בית מושב, עיר חומה המוקפת חומה מימות יהושע בן נון, ולא שהקיפוה מכאן ולהבא. ואילו הן בתי ערי חומה: ג' חצירות של שני בתים המוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כגון: קצרה הישנה של ציפורי וחקרה של גוש חלב וירפת {יודפת} הישנה וגמלא - הרי בגליל, וגדוד - הרי בעבר הירדן, וחריד {חדיד} ואונו וירושלם - הרי ביהודה. אמר ר' ישמעאל ב"ר יוסי: לא מנו אלא אילו שקידשום כשעלו בני הגולה אבל הראשונות בטלו כיון שבטלה הארץ.²

הנימוק השני הוא היות חברון עיר מקלט, ולכאורה לעיר מקלט לא היו חומות. זאת בהסתמך על הגמרא (בבלי, מכות ט ע"ב - י ע"א):

מתני': להיכן גולין? לערי מקלט, לשלש שבעבר הירדן ולשלש שבארץ כנען, שנאמר: את שלש הערים תתנו מעבר לירדן ואת שלש הערים תתנו בארץ כנען וגו'.

2. ברייתא זו מובאת בכמה סוגיות יסודיות בבבלי (ערכין לב ע"ב, מגילה י ע"א, שבועות טז ע"א) ושם מובאות שתי גרסאות לדבריו של ר"י בר' יוסי (וי"א שהדעה השנייה היא של ר' אלעזר אחיו), שהתלמוד תולה אותן במחלוקת אם קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא. יש לציין שהניסוח במשנת ערכין "וכן כיוצא בהן" תומך בדעה השנייה שם בברייתא שבגמרא: "ולא אלו בלבד אלא כל שתעלה בידך מסורת מאבותיך שהיא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון כל המצוות האלו נוהגות בה" (הערת יואל אליצור).

גמ': תנו רבנן: שלש ערים הבדיל משה בעבר הירדן, וכנגדן הבדיל יהושע בארץ כנען, ומכוונות היו כמין שתי שורות שבכרם, חברון ביהודה כנגד בצר במדבר, שכם בהר אפרים כנגד רמות בגלעד, קדש בהר נפתלי כנגד גולן בבשן.

"ושלשת" - שיהו משולשין, שיהא מדרום לחברון כמחברון לשכם, ומחברון לשכם כמשכם לקדש, ומשכם לקדש כמקדש לצפון.

בעבר הירדן תלת, בארץ ישראל תלת? אמר אביי: בגלעד שכיחי רוצחים... ותו ליכא? והא כתיב: ועליהם תתנו ארבעים ושתיים עיר! אמר אביי: הללו קולטות בין לדעת בין שלא לדעת, הללו לדעת קולטות, שלא לדעת אינן קולטות.

וחברון עיר מקלט הוא? והכתיב: ויתנו לכלב את חברון כאשר דבר משה! (דהיינו, חברון אינה עיר לויים אלא עיר יהודה) אמר אביי: פרוודהא, דכתיב: "ואת שדה העיר ואת חצריה נתנו לכלב בן יפונה".

וקדש עיר מקלט הוא? והכתיב: "וערי מבצר הצדים צר וחמת רקת וכנרת [וגו'] וקדש ואדרעי ועין חצור", ותניא: ערים הללו, אין עושין אותן לא טירין קטנים ולא כרכים גדולים אלא עיירות בינוניות! אמר רב יוסף: תרתי קדש הואי. אמר רב אשי: כגון סליקום ואקרא דסליקום.

המסקנה מסוגיה זו היא **שמרכז העיר חברון היה עיר לויים ועיר מקלט, ואילו הפרוורים סביב העיר ניתנו לכלב ולשבט יהודה**. באשר לקדש, מסקנת הגמרא היא שהיו שתי קדש, אחת עיר מקלט ואחת לא, ואילו לגבי חברון הגמרא לא העלתה אפשרות כזאת (ככל הנראה כי היה ברור לכול שאין שתי חברון), אלא תירצה שהייתה עיר מרכזית בעלת פרוורים: העיר המרכזית הייתה עיר כוהנים ולויים ועיר מקלט, והפרוורים היו עיר יהודה.

ככל הנראה הרדב"ז סבר שהגמרא לא התייחסה לשאלת החומה בחברון, אלא רק למסירתה לשבט יהודה, זאת מפני שלדעתו חברון כעיר מקלט לא הייתה מוקפת חומה, או שחומתה נהרסה ("נסתרה") או הייתה מיועדת להיסתר,

וכל זאת בהנחה שעיר מקלט בינונית איננה יכולה להיות מוקפת חומה. אך להלן נעלה הצעה לפרשנות אחרת, ובכך יעסוק מאמר זה.

יש לציין כי לא נאמר במפורש ש"עיירות בינוניות" הן ערים ללא חומה, ועל כך נדון בהמשך המאמר.

במסכת ערכין לג ע"ב הקשתה הגמרא מהלכה שנאמרה לגבי עיר מקלט להלכה שנאמרה לגבי עיר לויים:

בתי ערי חומה ללויים מי אית להו? והתניא: ערים הללו אין עושין אותן לא כפרים קטנים ולא כרכים גדולים אלא עיירות בינוניות!
אמר רב כהנא, לא קשיא: כאן שהוקף ולבסוף ישב, כאן שישב ולבסוף הוקף.

וכי האי גוונא מי הויא חומה? והתניא: ואיש כי ימכר בית מושב עיר חומה - שהוקף ולבסוף ישב, ולא שישב ולבסוף הוקף.

לדעת רב כהנא בעיר ש"ישב ולבסוף הוקף" יש חומה אך היא איננה נקראת עיר חומה לגבי עיר לויים, ועיר שישבה ולאחר מכן הוקפה עשויה להיות עיר לויים.

הגמרא הציעה אפשרות אחרת:

רב יוסף בריה דרב סלא חסידא קמיה דרב פפא: כגון שנפלו להן הן ומגרשיהן.

דהיינו, לדעת רב יוסף ייתכן שהלויים קיבלו לנחלה עיר ומגרש.

על כך מקשה הגמרא:

הן ומגרש למיסתרינהו קיימי? (הרי החומה עומדת להירס?)

עונה רב אשי:

איצטריך, סד"א: אדמסתתרי מסתתרי אי מיזדבני ליחלטו, קמ"ל. (כלומר, היה מקום לומר שעד שייסרתו החומות בית שנמכר בעיר זו ייחלט, קמ"ל שלא).

אם כן, לדעת הגמרא קיימים מצבים שבהם עיר לויים מוקפת חומה: א. יושבה ולאחר מכן הוקפה; ב. הלויים קיבלו עיר ומגרש; ג. החומות עומדות להיסתר אך (עדיין) לא נסרתו. במצבים אלה אין החומה נחשבת חומה לעניין בתי ערי חומה.

כאמור לעיל, כל הדיון הזה נסוב על דיני בתי ערי חומה אך לא בהכרח שהוא שייך גם לקריאת מגילה, שבה הדין יכול להיות שאם העיר הייתה מוקפת בימי יהושע - דינה כמוקפת ללא קשר לשאלה מה נעשה לאחר מכן.

בפרקים הבאים נראה כי קיים הסבר נוסף למונח "עיירות בינוניות": ערים בעלות חומה בגודל בינוני.

3. המנהג שנהג בחברון - לא כדעת הרדב"ז

למעשה, המנהג בחברון היה לקרוא יומיים מספק, שלא כדעת הרדב"ז, ועל כך מעידים מקורות רבים. נמנה כמה מקורות:³

רבי גדליה מסיאמיטיץ (עלה לארץ ישראל עם שיירת רבי יהודה החסיד בשנת 1700):

ובחברון דרין יהודים ספרדים לערך ארבעים בעלי בתים, וכולן דרין בחצר אחד וגם ביה"כ וביה"מ הם בחצר זה, ומערת המכפלה שכפולה בזוגות היא בתוך העיר ממש, והכתוב אומר "השדה והמערה... וכל העץ אשר

3. למקורות נוספים על המובאים כאן ראה: זולדן תשע"ב, עמ' 184-186. על מנהגי קריאת המגילה יומיים בחברון במאה ה-20 ראה שם בעמ' 199 הערה 29. כמו כן, המנהג לקרוא בחברון יומיים התפרסם גם בלוח ארץ ישראל של הרב טוקצינסקי. דיון מפורט במנהגי קריאת המגילה בקריית ארבע - ראה זולדן שם, עמ' 199-204.

בשדה", משמע שהיתה המערה בשדה ולא בתוך העיר, וא"כ אפשר שהיתה העיר חברון מעט רחוק מן המקום אשר היא עכשיו, ונמצא שזו העיר חברון אשר עכשיו לא היתה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון כי לא היתה שום עיר במקום הזה אלא שדה, ומספק זה קוראים את המגילה בפורים שני ימים, בי"ד ובט"ו.⁴

לדבריו ברור שחברון העתיקה הייתה מוקפת חומה, אלא שהרובע היהודי בזמנו כבר לא נמצא בתוך תחומי העיר הקדומה. עם זאת, ניתן היה לשאול מדוע לרובע היהודי אין דין "סמוך ונראה". ייתכן להסביר שאולי התושבים לא ידעו את מיקום העיר הקדומה, או חשבו שאין דין "סמוך ונראה" לעיר הרוסה ללא יישוב.

רבי משה חאגיז (סביב שנת 1720):

חברון לפי שלא היתה מוקפת חומה מימי יהושע בן נון קורין את המגילה בי"ד ובט"ו.⁵

יש להעיר על דבריו שאם חברון לא הייתה מוקפת חומה, מדוע קראו יומיים? אלא משמע שליהודי חברון היה ספק בדבר.

משה חיים קאפסוטו (1734):

הנוסע מאיטליה משה חיים קאפסוטו ביקר בחברון ב-1734 והעיד: "חגגנו פורים שלשה ימים, כלומר - שישי, שבת וראשון, בעליצות רבה". קיום שלושה ימי פורים עשוי להתקיים רק בעיר מוקפת חומה מימי יהושע בן נון, ואכן בשנת תצ"ד (1734) חל י"ד באדר ביום שישי.⁶

4. אברהם יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת גן 1976, עמ' 351.

5. רבי משה חאגיז, פרשת אלה מסעי, ירושלים תשמ"ז, עמ' יז.

6. משה חיים קאפסוטו, יומן מסע לארץ הקודש תצ"ד, ירושלים תשמ"ג, עמ' 24-26, מובא אצל זולדן תשע"ב, עמ' 166.

החיד"א (סביב שנת 1750):

החיד"א גר בחברון לפני כ-250 שנה, והוא מעיד שהמנהג בחברון לקרוא יומיים. על כך הוא כותב בשני מקומות:

א. ברכי יוסף, אורח חיים סימן תרפח אות ד:

חברון עיר קדשנו תוב"ב כתב הרדב"ז בתשובה סימן תרפ"א, דפשיטא דאינה מוקפת מימות יהושע וקורין בי"ד. ע"ש. אבל מנהג קדום לקרות בה י"ד וט"ו מספק.

ב. שו"ת חיים שאל, חלק ב סימן לח אות צד:

בעיה"ק חברון תוב"ב מנהג קדום לקרות המגילה יום י"ד ויום ט"ו שלא כדברי הרדב"ז... והגם שהרדב"ז כתב דלא יקראו אלא בי"ד הרי המנהג קדום להפך, וצריך לתת טעם לראשונים רבנן קדיש' שנהגו כן. ויש חילוק בין בתי ערי חומה לקריאת המגילה ולא תקשי מהתוס' ודוק היטב כי קצרתי.

הרב חיים מרדכי מרגליות (שנת תק"פ - 1820):

וע' בר"י בשם תשו' הרדב"ז ש' שחברון עה"ק פשיטא דאינה מוקפת מימות יהושע וקורין בי"ד ע"ש, **אבל מנהג קדום לקרות כל הימים מספק**.⁷

רש"י - רבי שמואל שטראשון (אמצע המאה ה-19, סביב 1850):

שמעתי מחכם אחד איש ירושלים אשר בחברון קורין ג"כ בב' הימים דמספקא להו אי מוקפת חומה מימות יב"נ.⁸

ר' מנחם שמואל סלונים (תחילת המאה ה-20):

משנכנס אדר התחילו בהכנות לפורים, שנוהגים לחגוג אותו בחברון שני ימים, ארבעה עשר וחמישה עשר בו.⁹

7. שערי תשובה, על שו"ע או"ח סימן תרפח סעיף ד.

8. חידושי הרש"י, מגילה ה ע"ב.

9. ר' מנחם שמואל סלונים, נין הרבנית מנוחה רחל סלונים, ספר חברון, עורך ע' אבישר, תשל"ח, עמ' 372.

4. כיצד נוצר הספק על מעמדה של חברון?

ראינו לעיל כי כל המקורות בתנ"ך מעידים כי חברון הייתה מוקפת חומה. אם כן, כיצד נוצר הספק באשר למעמדה?

כידוע, מצוות קריאת המגילה החלה בתקופה הפרסית (המאה החמישית לפסה"נ). באותה תקופה היה אזור חברון כבוש בידי האדומים, ואוכלוסיית העיר הייתה אדומית (וכמובן לא קראה מגילה).

חברון עברה לשליטה יהודית לאחר ששחררה על ידי יוחנן הורקנוס החשמונאי בשנת 111 לפסה"נ. לאחר מכן האדומים התגיירו ומאז הייתה האוכלוסייה באזור יהודית. ואכן בחפירות בשנת 2014 בתל חברון התגלתה עיר יהודית, שכללה אזור מגורים, תעשייה ומקוואות טהרה גדולים ומרשימים. העיר היהודית התקיימה עד מרד בר כוכבא (135 לסה"נ). תושבי עיר זו הכירו היטב את החומות ומן הסתם קיימו את ההלכה וקראו מגילה בט"ו באדר.

אחרי מרד בר כוכבא (132-135 לסה"נ) נאסר על יהודים לגור בירושלים ובסביבותיה. היישוב בחברון נעקר, והיהודים באזור הר יהודה המרכזי נדדו דרומה והקימו את חגורת היישובים היהודיים בדרום הר חברון (כגון סוסיא, אשתמוע, מעון, ענים וכו'). כמו כן הייתה התיישבות יהודית במערב יהודה (יבנה, לוד וכו'). מרכז התורה עבר בשלבים שונים לגליל, שם הנהיגו חכמי המשנה והתלמוד את חיי הרוח היהודיים בערים אושא, ציפורי, בית שערים, טבריה ועוד.

באותה תקופה נשנו המשניות ואמרות חז"ל על ערי חומה, כמו המשניות להלן:

עיר שגגותיה חומתה ושאינה מוקפת חומה מימות יהושע בן נון אינה כבתי ערי חומה, ואלו הן בתי ערי חומה: שלש חצרות של שני שני בתים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון, כגון קצרה הישנה של ציפורים

וחקרה של גוש חלב ויודפת הישנה וגמלא וגדוד וחדיד ואונו וירושלים וכן כיוצא בהן (משנה, ערכין ט, ו).
אמר רבי יהושע בן לוי: לוד ואונו וגיא החרשים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון הוו (בבלי, מגילה ד ע"א).

על רשימה זו דנו מספר חוקרים (ראה לדוגמה זיסו ואדן-ביוביץ ברשימת המקורות). חז"ל מנו ערים שהכירו - בגליל; רבי יהושע בן לוי גר בלוד ומנה את הערים שהכיר סביב לוד, וירושלים נמנתה כסמל היהודי המרכזי, אף שלא הייתה מיושבת ביהודים בתקופה זו. הרשימה מייצגת את הנוסח המקובל של שלושת אזורי היישוב היהודי - יהודה, עבר הירדן והגליל (משנה, שביעית ט, ב; כתובות יג, י ועוד). יהודים המשיכו לבוא ולהתפלל במערת המכפלה, אך העיר חברון הקדומה לא הייתה מיושבת ביהודים בתקופת המשנה והתלמוד ולא נמנתה.¹⁰

כאשר התחדש היישוב היהודי בחברון, אחרי תום התקופה הביזנטית, הוא התחדש בעמק, ליד מערת המכפלה. התל הקדום נעזב, ושרידי החומות בתל הקדום התכסו בעפר ועיי הריסות. עם זאת, גם המקורות בתנ"ך, גם שרידי החומות שעדיין נראו על פני השטח, וגם הד הזיכרון ההיסטורי, שימרו את המציאות הקדומה שהעיר הייתה מוקפת חומה. מאידך, היישוב המחודש בעמק לא היה מוקף חומה, וכך החל בחברון מנהג של קריאת המגילה יומיים, כמו בערים המסופקות, וברכת המגילה נהגה ביום הראשון, כמו רוב העולם.

מדוע התעורר הספק?

נראה שהספק התעורר בתקופת התלמוד, כ-1,500 שנה אחרי יהושע, כאשר הועלתה השאלה (המובאת במסכת ערכין לד ע"א) אם החומה הקדומה נהרסה ("נסתרה") כדי להפוך את חברון לעיר מקלט, והועלתה ההשערה שמא כבר בזמן כיבוש יהושע החומה "נועדה להיסתר", ולכן העיר איננה נחשבת לעיר מוקפת חומה מימי יהושע בן נון. כלשון התוספות (שם): "כיון

10. ראה בהרחבה ארנון, תשפ"א, עמ' 226-231, 234-264.

שהן ראויות שלא תהיה להן חומה לא תועיל להם קדושת החומה שהייתה קודם לכן והוי ליה כאילו לא היתה מעולם".

באותה תקופה כבר לא היה יישוב יהודי בחברון. מאוחר יותר, כאשר התחדש היישוב בעיר, תושבי חברון העתיקה כבר לא יכלו לדעת אם החומה אכן ניצבה במקומה, נסתרה, או עמדה להיסתר. כמו כן לא היה ברור כיצד יש לנהוג בעיר הסמוכה לאתר הקדום הנטוש. לכן נהגה הקהילה בחברון לקרוא יומיים מספק, כמו בערים המסופקות שנמנו בגמרא.

מנהג זה השתמר במשך כל הדורות, עד ימי החיד"א, המעיד על המנהג הקדום שנשמר עוד בימי אבי סבו, רבי אברהם אזולאי, שקיבל מידע זה מהדורות שקדמו לו. מסיבה זו דברי הרדב"ז לא התקבלו להלכה והקהילה המשיכה במנהגה העתיק.

ג. האם אכן החומה נהרסה ("נסתרה")?

כידוע, בכל מקרה של ספק, הספק קיים רק עד שניתנת אפשרות לבררו. לאחר מכן, אם הספק התברר, ההלכה נוהגת בהתאם למציאות.

הגדרת בית הספק מוכרעת לפי שיקול הדעת ההסתברותי, ולאחר שנקבע בית הספק הכרעת הספק היא לפי צדדי הגורמים ההלכתיים, ואם אין שם איסור, הדבר מותר. ממילא כשאין ספק אין מכריעים לפי צדדים הלכתיים.¹¹

לכן, כל זמן שהספק היה קיים אכן היה נכון לנהוג כמנהג הקודם. אך כפי שנראה להלן, כעת ניתן לומר שהספק כבר איננו קיים, וממילא גם הפסיקה ההלכתית חוזרת למקור ההלכה.¹²

11. הרב מאיר שלזינגר (ראש ישיבת שעלבים), "הסתברות מציאותית וצדדים הלכתיים בהכרעת ספק", שעלי דעת ד (תשמ"ו), עמ' 13.

12. היגד דומה יש לומר לגבי דברי המאירי בתחילת מסכת מגילה שביאר כיצד ידעו אם העיר ישבה קודם או הוקפה קודם "על פי הדיבור", וכך דבריו (בית הבחירה, מגילה ב ע"ב):

כדי לבחון את המציאות בחברון הקדומה, נסקור להלן בקצרה את ממצאי חפירות תל חברון ומה השתנה בעקבות החפירות האחרונות בתשע"ד (2014).

בתל חברון נערכו חפירות על ידי חמש משלחות:

א. פרופ' פיליפ האמונד (P.C. Hammond) חפר בתל בשנים 1964-1966. הממצא העיקרי של האמונד היה החומה הגדולה, שהוא קרא לה "חומה קיקלופית" - חומת הענקים שהתגלתה בדרום התל. החומה תוארכה לתקופת הברונזה התיכונה (תקופת האבות).

ב. ד"ר אבי עופר חפר בתל חברון בשנים 1985-1986. הוא חפר תעלה לרוחב התל וגילה עיר יהודית גדולה מימי בית ראשון. כמו כן גילה מכתב כתוב על חרס מהתקופה הכנענית (תקופת האבות).

ג. יובל פלג ז"ל, מצוות קמ"ט ארכיאולוגיה באיו"ש, חפר בחודשים אוגוסט-ספטמבר 1998 משבצת שטח קטנה במערב/מרכז התל, חפירת הצלה שהתגלתה בה מערת קבורה עשירה בממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת (סוף התקופה הכנענית, ערב ההתנחלות הישראלית).

ד. עמנואל איזנברג, איש רשות העתיקות, ערך בחודשים אפריל-ספטמבר ואוקטובר-נובמבר 1999 שתי עונות של חפירת הצלה על פני 500 מ"ר בחלקו הצפוני-מרכזי של התל. בחפירה התגלו חומה מבוצרת ובתי מגורים מתקופת הברונזה הקדומה השלישית (לפני כ-4,500 שנה),

"כרך שנתיישוב תחלה בבנין הבתים ולבסוף הוקף בחומה, אף על פי שבימי יהושע הוקף, הרי הוא כעיר וכפר לענין קריאת י"ד, אבל אינו ככפר לענין קדימת יום הכניסה דלא גרע מעיר. והרי לך מ"מ כרך שהוא כעיר וכן כרך זה נדון כעיר וכפר לדין בתי ערי חומה, ר"ל שאין נותנין לה דין בתי ערי חומה לומר שאין גאולתו אלא שנה אלא דין ערי החצרים. וא"ת היאך ידעו בימי יהושע איזו נתיישובה תחלה ואיזו הוקפה תחלה? אפשר על פי הדבור, או שמא סתם ערים לפי מנהגם מוקפות חומה תחלה". בדורנו, כאשר העובדות ברורות, יש לומר "לא בשמים היא" ויש לפסוק לפי המציאות.

ממגורה מתקופת הברזל הראשונה, בית ארבעה מרחבים מהתקופה הישראלית וגתות יין מהתקופה הביזנטית.

ה. עמנואל איזנברג ופרופ' דוד בן שלמה חפרו בשנת 2014 בחלקות 52-53 בדרום התל, בחסות קמ"ט ארכיאולוגיה, רשות העתיקות ואוניברסיטת אריאל. בחפירה התגלה רובע מגורים ותעשייה מתקופת בית שני ובו שני מקוואות גדולים. **בחפירה בהמשך לאורך החומה הדרומית ("חומת הענקים") נחשף קטע נוסף בחומה באורך כ-100 מ'. לאורך החומה התגלו מגדלים וחיזוקים מתקופת ממלכת יהודה. תוצאות תגלית זו הביאו למסקנה ברורה: החומה הכנענית מתקופת יהושע בן נון לא נהרסה, ואף לא נבעו בה פרצות, להפך: החומה חוזקה במגדלים והעיר בוצרה. חומה זו המשיכה לתפקד כחומת העיר עד סוף ימי בית ראשון (586 לפסה"נ).**

ד. תוצאות החפירות בתל חברון

ומנהגי קריאת המגילה בקריית ארבע - חברון

כאמור, החומות העתיקות התגלו לראשונה בחפירותיו של האמונד בשנים 1964-1966. הוא תיארך אותן לתקופת האבות (לפני כ-4,000 שנה). בזמנו לא ניתן היה לדעת אם חומות אלו התקיימו גם בימי יהושע בן נון, ומכל מקום, בתקופה זו, תחת הכיבוש הירדני, לא היה יישוב יהודי בחברון וממילא גילוי החומות ותיארוכן לא השפיע על מנהג קריאת המגילה.

היישוב היהודי בחברון בדורנו חודש בשלבים, בתחילה במעגלים רחוקים מאתר תל חברון (הממשל וקריית ארבע), ולאחר מכן במעגל קרוב - בית הדסה ושכונת אברהם אבינו. לאורך כל התקופה, המנהג היה לקרוא מגילה יומיים מספק, כפי שנהגה הקהילה העתיקה (וכפי שציינו לעיל).

בתשמ"ד חודשה ההתיישבות בלב העיר הקדומה - בתל חברון, בשכונת "אדמות ישי".

מאז, כבר לא היה צורך להיזקק להלכות של "סמוך ונראה", כי ב"ה העיר הקדומה עצמה כבר מיושבת ביהודים. במקביל נערכו חפירות ארכיאולוגיות נוספות, עוד ועוד ממצאים התגלו, ותל חברון החל יותר ויותר לחשוף את צפונותיו.

עם זאת, המשיך להתקיים הספק שמא החומה "נועדה להיסתר" לצורך הפיכת העיר לעיר מקלט, ולכן אינה נקראת חומה (בהנחה שלעניין קריאת מגילה דיני החומה שווים לדיני עיר מקלט, אך הנחה זו עצמה שנויה במחלוקת, כדלעיל).

לפי הסבר זה, חברון כעיר מקלט לא היתה מוקפת חומה, ואף אם היתה מוקפת בזמן כיבוש יהושע - החומה נועדה להיהרס ("להיסתר") וככזו אינה נחשבת חומה (לפי התוספות ד"ה "הן ומגרשיהן", ערכין לד א. ראה: אלבה תשס"א עמ' 17 ואילך; "חבל נחלתו" ה' כ').

אך בתשע"ד (2014) הותר הספק. התברר כי החומה הקדומה לא נסתרה ולא נהרסה, וגם לא עמדה להיסתר, אלא אדרבה - חוזקה ובוצרה.

תוצאות חפירות 2014 בתל חברון הראו בבירור כי החומה מתקופת הברונזה התיכונה (חומת העיר הכנענית) שנחשפה בדרום התל (זו שכונתה על ידי האמונד "חומה קיקלופית" - חומת ענקים) נשארה במקומה גם אחרי ההתנחלות הישראלית, והמשיכה לשמש כחומת העיר לאורך כל התקופה הישראלית (תקופת הברזל) עד לחורבן העיר בזמן הכיבוש הבבלי (586 לפסה"נ).

ממצאי החפירה, וסקירה רחבה על החומה והביצור, סוכמו בהרחבה בספרם של עמנואל איזנברג ודוד בן שלמה, "תל חברון - חפירות 2014" (איזנברג ובן שלמה 2017, פרק 4, עמ' 67-100, ובמיוחד עמ' 78-87).

הממצאים מהחפירות החדשות בתל חרון מצביעים בבירור על המשכיות השימוש בביצורים מתקופת הברונזה התיכונה עד סוף תקופת הברזל. ממצאים אלו הם עדות ברורה לשימוש המתמשך בתקופת הברזל בביצורי תקופת הברונזה. בחפירה נתגלה למעשה השלב האחרון, מסוף תקופת הברזל, של שימוש זה. העדות החדשה אישרה את ההשערה שהועלתה גם על ידי החופרים הקודמים בדבר הרציפות הארוכה של השימוש בביצורים.¹³

החומה הכנענית התקיימה כאלף שנה, עד סוף ימי בית ראשון. כדי לחזק ולתחזק את החומה הוסיפו לה, בימי בית ראשון, בחן (עיבוי לחיזוק) ומגדל. השלב האחרון בחומה היה הוספת חלקלקה משופעת בסוף ימי בית ראשון. כן נשפכו שכבות עפר בשכבות אלכסוניות לצורך ניקוז המים ומניעת ערעור החומה שגובהה היה כעשרה מטרים. פעולה זו נעשתה ככל הנראה בימי חזקיהו.

החרסים המאוחרים ביותר ממילוי קיר התמך והחלקלקה מתוארכים לתקופת הברזל 2 ב-ג (המאות ה-8-7 לפנה"ס).

נוסף על העדות העולה מהחומה עצמה, התגלו גם ממצאים כתובים מתקופת ממלכת יהודה. כבר בחפירות אבי עופר התגלו ממצאים חשובים מימי המלך חזקיהו: טביעות חותם "למלך חרון" על ידיות של קנקני אגירה. בכל הטביעות מופיע הסמל ובו שתי הכנפיים, ובשתי טביעות כתובות נזכר שמה של חרון (בכתיב חסר - חרנ).¹⁴

בחפירות 2014 בסביבת החומה והביצורים מתקופת הברזל נתגלה חותם טביעה עברי מהטיפוס הנפוץ בתקופת הברזל 2 ב-ג (המאה ה-8 לפנה"ס), שעליו השם "לשפטיהו (בן) סמכ". שני השמות, שפטיהו וסמך, נזכרים פעמים מספר במקרא ובאפיקרפיה.

13. בן שלמה ואיזנברג, 2017.

14. עופר, תש"ן, עמ' 90-92.

החותם עשוי אבן גיר, צורתו סגלגלה ונקב נקדח לכל אורכו לתלייה אולהחזקה בטבעת. פני החותם שחוקות, אך למרות זאת ניתן לשחזר את כל אותיותיו. החותם חולק לשלושה משטחים באמצעות קווים אופקיים. במשטח העליון נחרתה דמותו של צבי מלחך שיח, ובשני המשטחים הנוספים נחקקו המילים: "לשפטיהו (בן) סמך". מסתבר שלבעל החותם היה תפקיד מנהלתי במערכת השלטון בעיר בימי ממלכת יהודה.¹⁵

תעודה עברית נוספת שהתגלתה בחפירות 2014 היא אוסטרקון בכתב עברי קדום. האוסטרקון דהוי וניתן להבחין בו באותיות מעטות, אך מספיקות כדי לקבוע בוודאות שזו רשימת שמות פרטיים המסתיימים ב-"יהו", הנפוצים בממלכת יהודה. אחד השמות ניתן לשחזור במידה רבה של סבירות כ"אמציהו". רשימות של שמות פרטיים מעין אלה מוכרות מאתרים אחרים ביהודה, והן שימשו במערכת המנהל האזרחי והצבאי. בשני הממצאים הלשון והכתב עבריים, ולהם מאפיינים רגילים בממלכת יהודה בסוף המאה ה-8 לפנה"ס, עת הייתה חברון מרכז מנהלי אזורי. שפטיהו בן סמך, בעל החותם, מילא כנראה תפקיד במערכת הזאת.¹⁶

תמונה זו עולה גם בדבריה של רשות העתיקות בדף ההסבר לתל חברון:

בתקופה הישראלית (1000-586 לפסה"נ) חוזקה החומה ב"מגדלים" שנבנו בסמוך לחומה הכנענית. מטרים ספורים לפני החומה הכנענית ניתן לזהות שריד של חומה משופעת שנבנתה לחיזוקה ואולי גם שמשה כ"חלקקה" (קיר משופע הצמוד לחומה שנועד למנוע מהאויב לפרוץ אותה). מדרום לחומה הכנענית נראה שריד של חומה אחרת שנבנתה במאה ה-7 לפסה"נ ויתכן שהיא חלק ממערכת ביצור שנבנתה לאחר הפלישה האשורית לממלכת יהודה בסוף המאה ה-8 לפסה"נ.

15. ויינשטוב ובן שלמה, 2016.

16. שם.

ממצא זה תואם את הנאמר במקרא על רחבעם (דברי הימים ב יא, ה-יב, הובא לעיל), שחיזק את חברון ואת ביצוריה, והכניס לתוכה אוצרות מאכל ושמן ויין. הממצאים הנוספים - בהם החותמות המפורסמות ועליהן הכתובת "למלך חברון" בכתב העברי הקדום - מוכיחים כי אכן חברון הייתה עיר מרכזית ביהודה והיו בה מפעלי ייצור כלי חרס ומחסנים מלכותיים. כאמור, בקרבת החומה התגלו שני ממצאים נוספים בכתב העברי הקדום מתקופה זו.

המסקנה מכך היא, שההנחות (או הספקות) שהחומה נהרסה לאחר הכיבוש הישראלי, או שהחומה עמדה להיסתר כדי לאפשר לחברון לתפקד כעיר מקלט - נשללו.

אם כן עולה השאלה מחדש: כיצד ניתן להסביר את ההלכה שנהגה בחברון בעניין קריאת המגילה, והאם לתגליות החדשות השלכות על קריאת המגילה בחברון בימינו?

ה. האם בכל עיר מקלט נסתרה החומה?

בנושא זה דנו לעיל, אך כעת להשלמת התמונה נציגו שוב:

נעיין שוב במהלך הגמרא הדנה בדיני עיר מקלט (מכות ט ע"ב - י ע"א):

מתני'. להיכן גולין? לערי מקלט, לשלש שבעבר הירדן ולשלש שבארץ כנען, שנאמר: את שלש הערים תתנו מעבר לירדן ואת שלש הערים תתנו בארץ כנען וגו'. עד שלא נבחרו שלש שבארץ ישראל לא היו שלש שבעבר הירדן קולטות, שנאמר: שש ערי מקלט תהינה, עד שיהיו ששתן קולטות כאחת. ומכוונות להן דרכים מזו לזו, שנאמר: תכין לך הדרך ושלשת וגו'... גמ'. תנו רבנן: שלש ערים הבדיל משה בעבר הירדן, וכנגדן הבדיל יהושע בארץ כנען, ומכוונות היו כמין שתי שורות שבכרם, חברון ביהודה כנגד בצר במדבר, שכם בהר אפרים כנגד רמות בגלעד, קדש בהר נפתלי כנגד גולן בבשן. ושלשת - שיהו משולשין, שיהא מדרום לחברון כמחברון

לשכם, ומחברון לשכם כמשכם לקדש, ומשכם לקדש כמקדש לצפון... ותו ליכא? והא כתיב: ועליהם תתנו ארבעים ושתיים עיר! אמר אביי: הללו קולטות בין לדעת בין שלא לדעת, הללו לדעת קולטות, שלא לדעת אינן קולטות.

וחברון עיר מקלט הוא? והכתיב: "ויתנו לכלב את חברון כאשר דבר משה!" אמר אביי: פרוודהא, דכתיב: "ואת שדה העיר ואת חצריה נתנו לכלב בן יפנה".

וקדש עיר מקלט הוא? והכתיב: "וערי מבצר הצדים צר וחמת רקת וכנרת [וגו'] וקדש ואדרעי ועין חצור", ותניא: ערים הללו, אין עושין אותן לא טירין קטנים ולא כרכים גדולים אלא עיירות בינוניות! אמר רב יוסף: תרתי קדש הוא. אמר רב אשי: כגון סליקום ואקרא דסליקום.

גופא: ערים הללו, אין עושין אותן לא טירין קטנים ולא כרכין גדולים אלא עיירות בינוניות; ואין מושיבין אותן אלא במקום מים, ואם אין שם מים - מביאין להם מים; ואין מושיבין אותן אלא במקום שווקים; ואין מושיבין אותן אלא במקום אוכלוסין, נתמעטו אוכלוסיהן - מוסיפין עליהן, נתמעטו דיוריהן - מביאין להם כהנים לויים וישראלים; ואין מוכרין בהן לא כלי זיין ולא כלי מצודה, דברי רבי נחמיה, וחכמים מתירין; ושזין, שאין פורסין בתוכן מצודות, ואין מפשילין לתוכן חבלים, כדי שלא תהא רגל גואל הדם מצויה שם.

מסקנת הגמרא היא שעל חברון אין קושיה, כי חלקה (מרכז העיר) היה מוקף חומה, ופרוורי העיר מסביב היו פרוזים. החלק המוקף חומה היה עיר לויים ועיר מקלט, ואילו החלק החיצוני של העיר - הפרוורים - ניתן לכלב ולשבט יהודה. מכאן, שדווקא החלק המוקף חומה היה עיר מקלט, ולדעת הגמרא אין בכך כל בעיה, ועיר מקלט יכולה להיות מוקפת חומה.

ולגבי קריאת מגילה - בכל חלקי חברון, כולל פרוורי העיר, קראו מגילה בט"ו, כי הם "סמוך ונראה" לחלק המוקף חומה.

דיון נוסף מופיע במסכת ערכין (לב ע"א-ע"ב):

"ואלו הן בתי ערי חומה כו'. תנא: גמלא בגליל, וגדוד בעבר הירדן, וחדיד ואונה וירושלים ביהודה". מאי קאמר?
אמר אביי, הכי קאמר: עד גמלא בגליל, עד גדוד בעבר הירדן, וחדיד ואונה וירושלים ביהודה.
רבא אמר: גמלא - בגליל, לאפוקי גמלא דשאר ארצות, גדוד - בעבר הירדן, לאפוקי גדוד דשאר ארצות, אינך דלא איכא דכותייהו לא איצטריך ליה.
וירושלים מי מחלט בה? והתניא: עשרה דברים נאמרו בירושלים, אין הבית חלוט בה! אמר רבי יוחנן: כירושלים - דמוקפת חומה מימות יהושע בן נון, ולא כירושלים - דאילו ירושלים אין הבית חלוט בה, ואילו הכא הבית חלוט בהן. רב אשי אמר, לאו **אמר רב יוסף: תרי קדש הווי? ה"נ תרי ירושלים הוו.**

הגמרא שאלה על קדש ועל חברון, וענתה תשובות שונות: על קדש ענתה שהיו שתי ערים בשם קדש, ולגבי חברון - שהיה ברור שאין שתי ערים בשם חברון - ענתה כפי שראינו לעיל שהייתה חלוקה בין העיר ובין הפרוורים.

לגבי ערי הלויים קובעת הברייתא בערכין (לג ע"ב):

הכהנים והלויים מוכרין לעולם וגואלין לעולם. ת"ר: גאולת עולם תהיה ללויים - מה ת"ל? ... לפי שנאמר: וקם הבית אשר בעיר אשר לו חומה לצמיתות, יכול אף זה כן? ת"ל: גאולת עולם תהיה ללויים.

הגמרא מקשה מברייתא במסכת מכות (תוספתא, מכות ג, ח; בבלי, מכות י ע"א; ירושלמי, מכות פ"ב ה"ו) מהלכה שנאמרה לגבי עיר מקלט:

בתי ערי חומה ללויים מי אית להו? והתניא: ערים הללו אין עושין אותן לא כפרים קטנים ולא כרכים גדולים אלא עיירות בינוניות! אמר רב כהנא, לא קשיא: כאן שהוקף ולבסוף ישב, כאן שישב ולבסוף הוקף. וכי האי גוונא מי הוא חומה? והתניא: ואיש כי ימכור בית מושב עיר חומה - שהוקף ולבסוף ישב, ולא שישב ולבסוף הוקף.

מכאן, שלדעת רב כהנא, למקום ש"ישב ולבסוף הוקף" אין הגדרה של עיר חומה, ועיר שישבה ולאחר מכן הוקפה עשויה להיות עיר לויים גם אם יש לה חומה.

הגמרא דוחה את תירוצו של רב כהנא בקביעה שחומה בעיר שקודם ישבה ואחר הוקפה אינה נחשבת חומה. אך כפי שהוסבר לעיל, אפשר לומר שאותה עיר אינה נקראת מוקפת חומה לגבי עיר לויים ועיר מקלט, אבל נקראת מוקפת חומה לעניין קריאת מגילה. ולכן על מקרא מגילה היה דיון רק אם הים נחשב לחומה ולא היה דיון אם "הוקף ולבסוף ישב" נחשב לחומה, כי עצם קיומה של חומה במציאות הוא הקובע לגבי מגילה.

אפשרות אחרת הועלתה על ידי רב יוסף בריה דרב סלא חסידא קמיה דרב פפא: "כגון שנפלו להן הן ומגרשיהן".

דהיינו, לדעת רב יוסף, אם הלויים קיבלו עיר ומגרש, עשויה להיות מציאות של עיר לויים מוקפת חומה.

על כך מקשה הגמרא: "הן ומגרש למיסתרינהו קיימי" - הרי החומה עומדת להיהרס!

עונה רב אשי: "איצטריך, סד"א: אדמסתתרי מסתתרי אי מיזדבני ליחלטו, קמ"ל". כלומר, היה מקום לומר שעד שייסותרו החומות בית שנמכר ייחלט, קמ"ל שלא.

מכאן, שהגמרא מכירה מצבים שבהם קיימת עיר לויים מוקפת חומה: או שיושבה ולאחר מכן הוקפה, או שהלויים קיבלו עיר ומגורש. על כך מוסיף רב אשי, כי ייתכן שהחומות עומדות להיסתר אך (עדיין) לא נסתרו. כאמור לעיל, ניתן לומר שדיון זה אינו נוגע לעניין קריאת מגילה אלא לדיני קניין בעיר מוקפת חומה.¹⁷

ו. מהן "עיירות (או ערים) בינוניות"?

ראינו לעיל שדיני קריאת מגילה אינם קשורים בהכרח לדיני עיר מקלט, והגמרא התייחסה לשאלה אם הים נחשב לחומה לעניין קריאת מגילה, וייתכן שגם לגבי פרטים נוספים הדין שונה. אך כעת נברר את הדין אף אם נאמר שיש זהות בין דיני קריאת מגילה לדיני עיר מקלט.

כאמור, בבביתא מופיע הביטוי "עיירות (או ערים) בינוניות" כביטוי מקביל ל"ערי מקלט". בדרך כלל, התפרש ביטוי זה כערים ללא חומה:

גופא: ערים הללו (ערי מקלט) אין עושין אותן לא טירין קטנים ולא כרכין גדולים אלא עיירות בינוניות... (מכות י ע"א).

גם הגמרא במסכת ערכין (לג ע"ב, שדנו בה לעיל) דנה בביטוי זה ובמשמעותו:

והתניא: ערים הללו אין עושין אותן לא כפרים קטנים ולא כרכים גדולים אלא עיירות בינוניות! אמר רב כהנא, לא קשיא: כאן שהוקף ולבסוף ישב, כאן שישב ולבסוף הוקף. וכי האי גוונא מי הוא חומה? והתניא: "ואיש כי ימכר בית מושב עיר חומה" - שהוקף ולבסוף ישב, ולא שישב ולבסוף

17. יואל אליצור (תש"מ) התייחס לדברי הרדב"ז והקשה שזמן קריאת המגילה לפי פסק הרמב"ם והדעה המקובלת אינו עניין לקדושת ערי חומה, ונוהגם בחו"ל וגם בטבריה אף על פי שאין בה קדושת ערי חומה כי ימה חומתה מצד אחד, והוא תלוי רק בשאלה ההיסטורית אם הייתה חומה בעת כיבוש הארץ בימי יהושע. לכן ההלכה שצריך לסתור את החומות, גם אם היא אכן קיימת, איננה רלוונטית לדיון. מכל מקום במאמר זה נדון גם אליבא דהדעה שהיה צורך לסתור חומה, אך נראה כי איננה תקפה בערים הבינוניות, כדלקמן.

הוקף; יכול אפילו הקיפוחה ישראל? נאמר כאן חומה ונאמר להלן חומה, מה להלן עובדי כוכבים, אף כאן עובדי כוכבים; יכול אפילו הקיפוחה עובדי כוכבים לאחר מכן? נאמר להלן חומה ונאמר כאן חומה, מה להלן עובדי כוכבים קודם לכן, אף כאן עובדי כוכבים קודם לכן! תרגמה רב יוסף בריה דרב סלא חסידא קמיה דרב פפא: כגון שנפלו להן הן ומגרשיהן. הן ומגרש למיסתרינהו קיימי! אמר רב אשי: איצטריך, סד"א: אדמסתתרי מסתתרי אי מיזדבני ליחלטו, קמ"ל.

כאמור, הפירוש המקובל הוא ש"עיירה בינונית" היא עיר ללא חומה, ולכן אם הייתה לה חומה היה צורך לסתור אותה. אך בעיון נוסף נראה כי בביטוי זה אין כלל הוראה ברורה לגבי סתירת החומה. לפי המשמעות הברורה והמקובלת של המילים, הביטוי "עיר בינונית" מציין את גודלה של העיר, ולכן נתייחס להלן.

ז. האם "עיר בינונית" חייבת להיות עיר ללא חומה?

רואה האורות, הראי"ה קוק זצ"ל, שלאורו הלכו והולכים מיישבי חברון, הקדים פתרון לשאלה זו. לדבריו, **עיר מקלט בינונית בהחלט עשויה ואף חייבת להיות מוקפת חומה. ההלכה שעיר מקלט איננה יכולה להיות מוקפת חומה נוגעת לכרכים גדולים בלבד.**

זו לשון הראי"ה קוק בהסכמה לספר "נפש חיה" מאת הרב ראובן מרגליות:¹⁸

הקשה המל"מ בהלכות רוצח ח' ח' לעומת דברי בעל הטורים שכתב "שלוש ערים תבדיל לך" - שחזקים וערי מבצר היו, **שבאמת אין האיסור רק לעשות אותם כרכים גדולים, אבל אם הם קטנים ואינם מרובים באוכלוסין אין איסור להקיפם בחומה חזקה;** אלא שדרכם היה שערי

18. הציטוט ממהדורת תל אביב תשי"ד. ההסכמה נושאת את התאריך כ"א באלול תרצ"א; ראה צילום להלן.

מבצר היו עושים דווקא כרכים גדולים ולא עיירות בינוניות. ע"כ כאשר קוראים אותם בפסוק "ערי מבצר" הן היו גדולות, (עי' מכות י' וערכין לג) שאי אפשר שיהיו ערי מקלט מפני גדולת הכרכין שרבים באים שם כמו שפרשו במכות שם, **אבל ודאי כשהבדיל ערים בינוניות ראוי לעשות אותה חזקה ומוגנת בפני גואל הדם שלא יבוא בחיל לרדוף אחר הרוצח**, ואתי שפיר דברי בעל הטורים ומיושבת קושיית המשנה למלך. ודברי הרמב"ם שהם כלשון הגמ' הם גם כן מדוייקים **שדווקא שניהם יחד הם אסורים שיהיו כרכים וגדולים, שאז הרבה מצויים שם ביותר, וחיישן לרגל גואל הדם; אבל כשהם עיירות בינוניות לא די שאין איסור אלא שיש גם חובה להקיפם בחומה בצורה מפני גואל הדם, כסברת בעל הטורים.**¹⁹

הרא"ה הסתמך על דברי בעל הטורים על הפסוק: "וְכִי יִהְיֶה אִישׁ שֶׁנָּא לְרַעְהוּ וְאָרַב לוֹ וְקָם עָלָיו וְהָכֵהוּ נֶפֶשׁ נֶמֶת וְנָס אֶל אַחַת הָעָרִים הָאֵלֶּה" (דברים יט, יא).

על כך מפרש בעל הטורים:

הערים האל. לומר שחזקות היו וערי מבצר שלא יבא עליהם גואל הדם בחיל.

מכאן, שלדעת בעל הטורים עיר מקלט חייבת להיות חזקה ומבוצרת, כדי למנוע מגואל הדם לבוא בכוח ולרצוח את מבקש המקלט. שמירה כזאת חייבת להיות מבוססת על קיומם של חומה ושל שער שבו ניתן לפקח על הנכנסים לעיר. ואכן מוזכר "שער" לחברון הן בימי אברהם הן בימי דוד (כפי שהראינו בפסוקים לעיל). למעשה, שער בעיר מקלט מוזכר גם ביהושע כ, ד:

19. דברי הרא"ה נסובו על דברי בעל "נפש חיה" שהתייחס לדברי "שערי תשובה" על שו"ע או"ח סימן תרפח סעיף ד: "ספק. עבה"ט וע' בר"י בשם תשו' הרדב"ז שכ' שחברון עה"ק פשיטא דאינה מוקפת מימות יהושע וקורין ב"ד ע"ש, אבל מנהג קדום לקרות כל הימים מספק". על כך כתב בעל נפש חיה: "וע"פ דברי בעל הטורים על התורה על הפסוק 'שלוש ערים תבדיל לך' - שחזקות היו וערי מבצר, שלא יבוא עליהם גואל הדם בחיל'."

”וְנָס אֶל אַחַת מֵהָעָרִים הָאֵלֶּה וְעָמַד פָּתַח שַׁעַר הָעִיר וְדָבַר בְּאָזְנֵי זִקְנֵי הָעִיר
וְהָיָא אֶת דְּבָרָיו וְאֶסְפּוּ אֹתוֹ הָעִירָה אֲלֵיהֶם וְנָתְנוּ לוֹ מָקוֹם וַיָּשֶׁב עִמָּם.”

הראי"ה מצא את ההסבר והאבחנה בין כרכים גדולים לערים בינוניות, וכתב
שעליהן להיות מבוצרות כדי למלא את ייעודן כערי מקלט.

הראי"ה בדבריו התייחס לדברי המשנה למלך על הרמב"ם (הלכות רוצח
ושמירת הנפש ח, ח). ואלו הם דברי הרמב"ם:

ערי מקלט אין עושין אותן לא עיירות גדולות ולא כרכים גדולים ולא
קטנים אלא עיירות בינוניות, ואין מושיבין אותן אלא במקום שווקים
ובמקום המים, ואם אין שם מים מכניסין לתוכן מים, ואין מושיבין אותן
אלא במקום אכלוסין, נתמעטו אכלוסיהן מוסיפין עליהן, נתמעטו דיוריהן
מכניסין לתוכן כהנים לויים וישראלים, ואין פורסין בתוכן מצודות ואין
מפשילין בתוכן חבלים, כדי שלא תהיה רגל גואל הדם מצויה שם.

יש לשים לב לכך שהרמב"ם אינו מזכיר במפורש חומה; המשנה למלך מפרש
כי "כרך" הוא מוקף חומה (בין גדול בין קטן) ו"עיר" (או עיירה) איננה מוקפת.
כך הוא מבאר:

פשט דברי רבינו ז"ל נראה דעיירות הם שאינן מוקפות חומה וכרכים הם
המוקפים חומה. ומה שכתב "ולא קטנים" קאי אעיירות ואכרכים (הסבר):
ישנה אפשרות שגם עיירות שאינן מוקפות וגם כרכים שכן מוקפים יהיו
גדולים או קטנים). וכן נראה ממתני' דריש מגילה, ד"כרך" קרי למוקף
חומה ו"עיר" לשאינו מוקף. (וכ"כ הר"ב תי"ט בפרק בתרא דברכות יע"ש).
ומה שכתב רבינו "אלא עיירות בינוניות" - לפי מה שכתבנו נראה דתרתני
בעינין: **(גם) שלא תהיה מוקפת חומה, וגם שתהיה בינונית. אלא שמה
שכתב "ולא כרכים גדולים ולא קטנים" קשה לזה, דמשמע דדוקא גדולים
או קטנים לא (הסבר: כרכים מוקפים חומה אינם יכולים להיות גדולים
ולא קטנים), אבל בינונים אף שהוא כרך שפיר דמי.**

בהמשך הדברים המשנה למלך כתוב:

ומ"מ הדין דין אמת, דערי מקלט אין עושין אותן מוקפות חומה. והדבר מבואר בס"פ בתרא דערכין "ערי חומה ללויים מי אית להו? והתניא ערים הללו אין עושין אותם לא כפרים קטנים ולא כרכים גדולים אלא עירות בינוניות" עכ"ל. ונראה דזהו מה שהקשו בפ"ב דמכות (דף י') וקדש עיר מקלט הואי? והכתיב וערי מבצר וגו' וקדש ואדרעי ועין חצור ותניא ערים הללו אין עושים אותם לא עירות גדולות כו'. וראיתי לרש"י שם שפירש "וערי מבצר" - כרכים גדולים שהיו בנחלת נפתלי כו', נראה דס"ל דקושית הגמרא היא משום דקדש היתה עיר גדולה. ולא ידעתי - היכא רמיזא? דמשום דהיא עיר מבצר אינו מוכרח שתהיה עיר גדולה! אבל הנכון הוא מה שכתבנו, דעיר מבצר היא המוקפת חומה כמו "הבמחנים אם במבצרים" וכן "כל אלה ערים בצורות", ועיר המוקפת חומה אין עושין אותה עיר מקלט כדאיתא בערכין. ומה שדקדקנו בדברי רבינו יש לדקדק גם כן בלישנא דברייתא, דקתני "ולא כרכים גדולים אלא עירות בינוניות", דאם שם כרך מורה על המוקף חומה מאי איריא גדולים אפילו בינונים נמי לא. סוף דבר לא יכולתי ליישב דקדוק הלשון דהברייתא ודרכינו ז"ל.

אם כן, ה"משנה למלך" נשאר בקושיה, ובכל אופן, ההבנה הפשוטה בדברי הרמב"ם היא **שעיר מקלט בינונית יכולה (אך אינה חייבת) להיות מוקפת חומה.**

למרות דבריו אלו, מסקנת המשנה למלך היא שהדין דין אמת הוא שערי מקלט אינן מוקפות.

בעל "ערוך לנר"²⁰ (מכות י ע"א) דן בדברי המשנה למלך הללו וכתב שאכן הייתה מציאות של עיר בינונית מוקפת חומה כדי להגן מפני גואל הדם:

20. רבי יעקב אטלינגר, מגדולי האחרונים לפני כמאתיים שנה.

היה פשיטא להש"ס שלא היו מקיפים חומה לעשות עיר בצורה רק לעיר גדולה שהיא מקום שווקים דהיינו כרך. אבל עיר בינוני שקורין עיר סתם וכש"כ כפר לא היו מקיפין.

...וא"כ אפשר שהקיפו הלויים לאחר שינתן להם אפילו אינה גדולה, מפני גואלי הדם שלא יבואו על העיר בחיל, דהא מטעם זה ג"כ אין מושיבין רק במקום אוכלוסין שלא יבואו בחיל על העיר, ואם אינה בצורה יהרגו מיד קודם שיבא עזר. כן אפשר שמפני טעם זה הקיפו גם עיר קטנה, כמו שהיו רגילים להקיף עיר גדולה מקום שווקים מפני האויב. ולפ"ז מתורצים כל קושיות המל"מ.

אם כן, לדעת ערוך לנר כרך הוא עיר גדולה (ומסתמא הייתה מוקפת חומה), ולכן הגמרא שאלה על קדש שהיא עיר מבצר, וממילא ההנחה הייתה שהיא מוקפת חומה.

והוא מיישב, שללויים לא נתנו עיר גדולה (ומסתמא הכוונה למוקפת חומה), ולכן התירוץ הוא שישבה ולבסוף הוקפה, שהם קיבלו עיר בינונית ואחר כך הוקפה.

לדעת ערוך לנר הגמרא דחתה את תירוצו של רב כהנא (שישבה ולבסוף הוקמה) רק לגבי עיר מקלט, אך לגבי מקרא מגילה היא יכולה להיות מוקפת חומה (ועל כך נסובו דברי הראי"ה).

לדעתו כל הדיון במסכת ערכין הוא לגבי ערי לויים, ולגבי זה המשנה למלך חזר בו, אך אין לו כל סיבה לחזור בו לגבי קריאת מגילה.

עולה מדבריו, שעיר מקלט יכולה להיות מוקפת חומה לצורך הגנה, ואם ללויים נתנו עיר בינונית - הם הקיפו אותה. לפי מה שביארנו לעיל, אם יושבה ולבסוף הוקפה, השאירו את החומה כי חומה זו אינה נקראת חומה לגבי קדושת ערי לויים, אך כן נקראת חומה לקריאת מגילה.

אם כן, חברון היא עיר בינונית שהייתה מוקפת חומה (והיהודים אכן חיזקו את החומה, כדברי ערוך לנר).

בכיוון דומה הלך גם "דובב מישרים" (חלק א סימן מה):²¹

אולם י"ל לפי מה שדייק המל"מ בפ"ח מה' רוצח [שם] מרש"י ז"ל במכות [י ע"א ד"ה וערי] **דדוקא כרכים גדולים ומוקפים אסור להיות ערי מקלט, אבל בינונים אפילו מוקפים שרי עיין שם, א"כ בפשיטות דברי בעה"ט ניחא, דשפיר היה מותר להיות מוקפים אם לא היו גדולים.**

מכאן, שלפי כל השיטות שמנינו כאן, עיר מקלט בינונית הייתה יכולה (ולדעת הרא"ה אף חייבת) להיות מוקפת חומה כדי להגן מפני גואל הדם. ואכן, זו הייתה המציאות בחברון, כפי שהוכיחו הממצאים הארכיאולוגיים.

(להגדרת "עיר בינונית" נציין כי שטח העיר חברון הקדומה היה כ-40 דונם. להשוואה, שטח תל באר שבע - כ-11 דונם, תל גזר כ-150 דונם, חצור הקדומה כ-800 דונם, והשטח מוקף החומה הוא כ-120 דונם).

הסבר זה, שחברון הייתה עיר מקלט בינונית מוקפת חומה, הוא הסבר ותשובה נוספת לשאלה כיצד ייתכן שחברון הייתה גם מוקפת חומה, גם עיר לויים וגם עיר מקלט.

21. רבי דב בעריש וידנפלד. נולד בפולין בשנת תרמ"א (1881). בשנת תרפ"ג (1923) התמנה לרב ואב"ד בעיר טשעבין. בשנת תש"ו (1946) עלה לישראל וייסד את ישיבת "כוכב מיעקב". היה חבר במועצת גדולי התורה. נפטר בשנת תשכ"ו (1965). ספרו "דובב מישרים" הודפס במהדורה חדשה בירושלים בשנת תשע"א (2010).

ח. ומה באשר למנהג הקדום?

לאור כל הנ"ל נראה שכיום ברור שהעיר חברון אכן הייתה מוקפת חומה בימי יהושע בן נון; חומה זו לא נסתרה ולא נהרסה, אלא המשיכה לתפקד לאורך כל התקופה הישראלית - תקופת יהושע בן נון, השופטים, והמלוכה. כעיר בינונית הייתה העיר יכולה לשמש גם כעיר מקלט ועיר כוהנים, נוסף על היותה בירת יהודה. ומכאן המסקנה לגבי קריאת מגילה ברורה.

עם זאת, המנהג הקדום לקרוא בחברון יומיים לא יזוז ממקומו. אם הרבנים פוסקי ההלכה (וכותבי שורות אלו אינם ביניהם) יראו זאת לנכון, השינוי עשוי להיות רק בהחלפת הימים, דהיינו - בחברון ט"ו הוא היום הוודאי ואילו י"ד הוא היום המסופק. גם בנושא זה קיים תקדים - פסיקת הראי"ה קוק זצ"ל בנושא קריאת המגילה בשכונת בית וגן בירושלים. השאלה נשאלה כאשר שכונה זו טרם חוברת לעיר, ואז פסק הרב לקרוא יומיים, והיום השני הוא העיקר. ואלו דבריו:²²

ב"ה עה"ק ירושלים תובב"א י"ג אדר תר"פ.

כאשר הובאה לפני השאלה ע"ד קביעות קריאת המגילה בבית וגן, עמדתי על המחקר ונתברר לי שכל זמן שלא נתחברה ירושלים בבנינים בתוך שבעים אמה ושיריים, דינה כעירות המסופקות, כמו חברון, טבריה, וכיו"ב, אלא שצריכים לקרות בה בי"ד בלא ברכה, ובט"ו בברכה, ועיקר הפורים שלה היא גם עתה בט"ו. ולראי' בע"ח יום הנ"ל. הק' אברהם יצחק ה"ק.

22. שו"ת אורח משפט, אורח חיים, סימן קמו, הלכות מגילה.

דברי סיכום

העיר חברון ציפתה שנים רבות לחשיפת צפונותיה וסגולותיה הרוחניות וההיסטוריות. זכינו בדורנו ב"ה להתחלת חידוש היישוב היהודי בעיר האבות, ולאחר מכן גם להתחלת חשיפת תל חברון וממצאיו הייחודיים. נראה שכעת הגיע הזמן גם לחידוש ההלכות הקדומות והייחודיות שנהגו בחברון, ובכללן גם בירור מהותה של העיר כמוקפת חומה מימי יהושע בן נון, סמל ראשית היישוב העברי בארץ ישראל. יתר על כן, החומה העתיקה בתל חברון נמצאת כיום ממש בלב יישוב יהודי, ניצבת כאז מלפני אלפי שנים ומבטאת בגאון את השורשים העתיקים ביותר של העם היהודי בארצו. לא ניתן להתעלם מהתמונה הברורה הניצבת מול כל המבקר במקום, ועל כן יש לדון במהותה של חברון לפי המציאות שזכינו לגלות בדורנו.

רמז להבנה מחדשת ממסורת אבות עתיקה ניתן לראות בדברי חז"ל שהובאו לעיל (בבלי, ערכין לב ע"א; מגילה י ע"ב) ונביא כאן את הרלוונטי לדיוננו: אלא כל שתעלה לך מסורת בידך מאבותיך שמוקפת חומה מימות יהושע בן נון - כל מצות הללו נוהגות בה.

נראה שבדיוק לחברון רומזים דברי חז"ל הללו. בחברון זו אכן "מסורת מאבותיך" כפשוטו של מקרא, וכעת היא שבה ועולה אלינו מחדש.

בהקשר זה יש להביא גם את דברי ה"חזון איש"²³:

בדין בני כרכים שקראו בי"ד דאמרו בירושלמי דיצאו, נראה דהיינו בטעה וקרא; אבל קרא בממיד בי"ד חייבוהו חכמים לקרות גם בט"ו... דאם יאמר אדם תקרא בי"ד ולא בט"ו אין שומעין לו, דא"כ אתה מבטל זמן כרכים.

יהי רצון שנזכה לתרום תרומה כלשהי למחקר ארץ ישראל וחברון עיר האבות ולכוון לאמיתה של תורה.

23. חזון איש, אורח חיים, סימן קנג סע' ב ד"ה בדין.

הערות הרב עידו אלבה

א. לא ברור כיצד מתיישב ההסבר של הרב קוק עם הגמרא בערכין לג, הרי משם עולה שדעת רב כהנא נדחתה, ולפי מסקנת הגמרא יוצא שאין אפשרות שתישאר חומה לעיר מקלט?

אכן דברי הרב קוק דומים במקצת לדברי הערוך לנר במכות י ע"א ד"ה אלא דסובר שכל הדין בעיר מקלט הוא בגודל העיר ולא בחומה, וביאר ששאלת הגמרא בערכין "אלא בתי ערי חומה ללויים מי אית להו" היא דמסתמא לא היו מקיפים חומה אלא עיר גדולה, והעיירות שכבש יהושע היו ערים גדולות. אך תירוצו של הערוך לנר לא מובן, כי אין סיבה הגיונית שיהיה ברור לגמרא שהקיפו רק ערים גדולות, וגם משאלת הגמרא "הן ומגרשיהן למיסתרינהו קיימי" מוכח שהבעיה היא בקיומה של החומה (כ"כ החזו"א או"ח קנג סק"ה ד"ה ומסוגיין). לכן עצם הביאור של הרב קוק לא מובן כיצד הוא מתיישב עם הגמרא בערכין לג.

תשובה: לענ"ד אין הכרח לומר שדעת רב כהנא נדחתה, אלא הועלו אפשרויות נוספות לתשובה בבחינת "אי בעית אימא", ולמעשה נראה כך גם מדברי "גבורות ארי" בדברי הרב אלבה לקמן. נ"א.

ב. לא מובן מדוע פסק הרב קוק לקרוא בי"ד בלא ברכה ובט"ו עם ברכה. הרי אם יש לו ספק, הרמב"ם והשו"ע פסקו שחייב לקרוא בי"ד בברכה ועל כן יברך בי"ד, ולאחר שכבר קרא אין יקרא בט"ו בברכה אחרי שכבר יצא ידי חובתו בקריאה בי"ד, ואינו מחויב במצוה? ואם אין לו ספק - יקרא רק בט"ו?

ג. לענ"ד, בעניין הקושי מהגמרא על המציאות שכפי שהבאת נראה מהממצאים משנת תשע"ד שחברון נשארה מבוצרת בימי בית ראשון כי אף הוסיפו לחומתה ביצורים, "ל דיש לישבו לפי דברי הגבורות ארי (מכות י ע"א ד"ה וערי) שהטעם שאסור לעשות עיר מקלט מוקפת חומה הוא מחמת קדושתה שמצורע משתלח ממנה, ומי שגלה לעיר מקלט אינו יכול להשתלח

משם. לפי דבריו היכא שישב ולבסוף הוקף אין איסור לעשות את העיר לעיר מקלט אף שנשארת בה החומה, ואם כן י"ל שהיה ידוע להם שחברון ישבה ולבסוף הוקפה כפי שנראה גם מהמצאים שהיא עיר קדומה מאוד מלפני 4,500 שנה, ולכן לא הייתה בה בעיה של חומה, ונשארה חומתה.

הערה: אכן יש שתי תקופות התיישבות קדומות בחברון, והתגלו שתי חומות: אחת מתקופת הברונזה הקדומה 3 (לפני כ-4,500 שנה), ואחת מתקופת הברונזה התיכונה 2 (לפני כ-3,800 שנה), ואליה ככל הנראה כוונת הפסוק "וְחִבְרוֹן שָׁבַע שָׁנִים נִבְנְתָה לְפָנַי צִעֲן מִצְרַיִם" (במדבר יג, כב). זו החומה שהייתה בחברון בימי יהושע בן נון. לפני בניית חומה זו כבר ישבה אוכלוסייה כנענית בעיר, ולכן היא "ישבה ולבסוף הוקפה". נ"א.

ד. אלא שלפי זה לכאורה לא צריך כלל לקרוא בחברון בט"ו לפי דעת השו"ע (סי' תרפח סע' א) שפסק שגם לגבי קריאת המגילה אנו אומרים שישב ולבסוף הוקף דינו כפרוז, ואף שבביה"ל (ד"ה על דעת שלא להקיפו) נקט כסברת הטורי אבן שאם נבנו בה בתים חדשים לאחר שהקיפה נדון לפי הבתים שנבנו אחרי שהקיפה, הרי י"ל ממה נפשך, אם בחברון בזמן יהושע לפני כיבוש הארץ היו רוב הבתים אחרי בניית חומתה, הרי שיש לה גם קדושת ערי חומה, ושוב חוזרת השאלה איך עשו אותה לעיר מקלט?

ה. אם בזמן יהושע היו רוב הבתים לפני בניית החומה, מדוע קוראים בה בט"ו?

לענ"ד למרות פסק השו"ע יש לנקוט שדברי ריב"ל במגילה ג ע"ב הובאו רק אגב אורחא, ולגבי מגילה אין נפק"מ אם הוקף ולבסוף ישב או לא, כפי שמשמע מדברי רש"י ג ע"ב ד"ה שישב ולבסוף הוקף, דכתב שמימרה זו נאמרה רק לגבי בתי ערי חומה. ונראה שיש לפסוק כהבנה זו כי כן נראה מהרמב"ם כפי שכתבו הלחם משנה מגילה א, י וערוה"ש תרפח, ז, והרב קוק (מצות ראייה לסי' תרפט), והרב גרוסברג (נועם ח"ז עמ' צד) וציין שכ"כ הבית יצחק בחידושיו למסכת מגילה. והסברה בזה מובנת מאוד כי לעניין מגילה העיקר הוא שהעיר מוגנת כפי שכתוב להדיא בגמרא.

ואף שהשו"ע לא פסק כך, נראה שהוא לא נחת לעיין בזה כיון שהניח שמסתמא מחזיקים את כל המקומות כמוקף ולבסוף ישב ולכן אין בזה נפק"מ, וכיון שהתוספות השיגו על רש"י נקט כוותיהו. אך עתה שיש לנו בזה נפק"מ יש לנו לשוב ולעיין בזה, ונראה לדון בזה לפי הסברה הפשוטה והעולה מרש"י והרמב"ם.

גם לגבי החידוש של הטורי אבן שאם רוב הבתים שבה התישבו לאחר בניית החומה משתנה הדין נראה לכאורה שאין לקבלו להלכה, כי בפשטות זה לא דבר שמשתנה אלא הקובע הוא מה היה בזמן בניית החומה, ואם אז היה "ישב ולבסוף הוקף" דינו כפרוז כי בזמן בניית החומה לא הייתה לה חשיבות חומה.

לפי האמור נראה שכל דין "ישב ולבסוף הוקף" הוא רק לעניין דין עיר חומה, אבל יש לה דין ט"ו לקריאת המגילה, כי נראה מהגמרא והרמב"ם שהעיקר הוא היות העיר מוגנת ומכוסה, ולכן דינה של חברון לקרוא בט"ו.

ו. ובאשר לשאלה על הרב קוק איך פסק לקרוא בט"ו בברכה, צ"ל שסמך על שו"ת מהרי"ל (סוף סימן קלז) שדן במי שמניח תפילין דרש"י ודר"ת על מה יברך, וכתב שמברכים על מה שהוא עיקר הדין, והביא דוגמאות לזה, וסיים: "וכן מאן דקרי מגילה בי"ד ובט"ו כתב הרמב"ם לברך בי"ד כרובא דעלמא אף על גב דהתם ספק גמור וט"ו חשיב לדידיה כמו י"ד, וכ"ש בנידון זה". ע"כ.

הרב יוסף יונה בירחון "האוצר" נא עמ' רמו, הקשה על דברי המהרי"ל שלכאורה אינו מובן מה למד מדין ספק במגילה לעניינו, הרי במגילה מדובר בספק גמור וקוראים בי"ד בברכה רק מפני שהולכים אחרי הרוב, ואילו בנידון דידן אין את הטעם של הרוב, ומאי "כל שכך" איכא.

וכתב שנראה שכוונתו שהוא מבין בדעת הרמב"ם שמצד גדרי הדין הוא ספק גמור אבל יש כאן הכרעת חכמים שבמצב כזה הולכים אחרי הרוב לעניין הנהגת היום העיקרי. וכוונתו היא שאם כשהורו לנהוג עיקר ביום י"ד למרות שלפי האמת הוא ספק שקול - הדבר כולל לברך באותו היום שהוא היותר

עיקר, הרי כ"ש היכא שמצד הדברים עצמם זהו העיקר, ודאי שיש לברך ביום שהוא העיקר.

ולפי זה מובנים דברי הרב קוק, שרק כאשר יש ספק שקול מברכים ב"ד, אבל כאשר ברור שמעיקר הדין צריכים דוקא בט"ו, מברך על ט"ו, כי ידוע שמה שעשה ב"ד אינו העיקר.

וכבר הבאתי בקונטרס קריאת המגילה בעיה"ק חברון בשנת תשס"א שכך כתב המהר"ם בן חביב בשו"ת קול גדול סוף סי' א בהערה שמי שדינו נוטה לקרוא בט"ו יש לו לקרוא בט"ו, וכן חיזק סברה זו בשבות יצחק (עמ' פ).

ומכל מקום כיון שלא מצינו דבר כזה, שקוראים ב"ד בלי ברכה, למעשה נראה שאם ננקוט שבחברון עיקר הדין לקרוא בט"ו, כפי שנראה גם מהממצאים שהובאו במאמר, וגם מהסברה שכתבתי במאמרי על קריאת המגילה בחברון, שנראה שעיקר דין קריאה בט"ו לכבודה של ארץ ישראל אינו תלוי בקדושת ערי חומה, אלא בזכרון כיבוש ארץ ישראל על ידי יהושע שכבש ערים בצורות, ועיקר הספק היה מצד שלא הייתה ודאות על מקום העיר חברון המוקפת עד שמצאו את שרידי החומה, ועתה אין בזה ספק, על כן נראה לכאורה שההוראה לציבור צריכה להיות לקרוא בט"ו, ורק מי שירצה ינהג לקרוא גם ב"ד.

ז. הרב דב ליאור שליט"א, רבה של קריית ארבע - חברון, הסכים עמי בעיקר הדין שעיקר זמנה של חברון הוא ט"ו, אך בכל זאת אמר לא לשנות ממה שנהגו לברך ב"ד. ומכל מקום אולי יורה עתה לשנות את המנהג בצירוף למה שנאמר לעיל שבשנת תשע"ד נפתר גם צד הספק שאולי החומה של חברון לא נשארה קיימת במלא היקפה. ואמנם לעניות דעתי גם בלא זה די בכך שהייתה חומה בזמן הכיבוש כדי להצדיק את הקביעה שהעיקר הוא בט"ו, מכל מקום אולי הרב ליאור חשש מצד זה שאולי החומה לא הייתה עשויה להישאר ובגלל זה אין לה חשיבות, וכיון שעתה ספק זה נפתר, וברור שחברון נשארה מבוצרת בימי בית ראשון, יורה לשנות המנהג.

ומצטרף לזה שלאחרונה יש כמה פוסקים המורים בעוד מקומות (לוד, בית שמש) לקרוא רק בט"ו (כמבואר בירחון האוצר, מט, נ, נא, ובגליון נא הביאו שכך פסק הרב נבנצאל לגבי בית שמש) ולא חששו לשינוי המנהג.

הסכמת הראי"ה קוק לספר "נפש חיה" מאת הרב ראובן מרגליות

עמוד מס 1 נפש חיה מרגליות, ראובן בן משה הודפס ע"י תכנת אוצר החכמה

מכתב

רבינו הגדול נאון ישראל וקרלו עמוד הימיני
מרו אברהם יצחק הכהן היו
מרא דארעא דישראל תרב.

ב'ה יום כ'א לחשו אלול תרצ"א.

לכבוד ידידי הרב הגאון החריף ובקי אוצר בלום ובלום מו"ה ראובן מרגליות שליט"א.

אחדשים וברכת השנים באהר

הגיעונו הקונטרסים היקרים מספרו נפש חיה על ש"ע אורח מרי שבתי מה בפרבר ירושלים עקתו בקרית משה-סחוף לבית מדרשי בחוסר ספרים, העפתי מיני בדברי קרשו והתבטפתי מבשמי תורתו והערותיו היקרות והמפליאות בבקאות נפלאה והרפוט ישראל, ויאמן לי כתיב שלולא מדרות הזמנים שמכבדות עלי מאד הייתי רוצה להעיר על הרבה מאד מדבריו היקרים, שהם מעוררים לב כל דורשי תהיק והוגיה, אבל אין דני אפשר משאי אפשר, ע"כ הגני בזה בקצירת אומר לחוק את ידיו, ולבקש מכל אחבי אוהבי תהיק לקחת בחבת יתירתי ורחשי כבוד והדר את ספרו היקר הזה ברכה אל ביתם מצורף ליתר ספריו היקרים שהוא מוציא אותם לאור עולם מרי פעם בפעם במקצועות שונים שכולם הם מאירים עיני ההוגים בהם, אשרי חלקי, ולאות חביבות דבריו הגני רושם בזה איוו הערות קמנות.

לפי' א' מניא סיקא כזי לחבר יום ולילה, אם זה יהי עיקר קיום והגית בו יומם ולילה, יליה מהא דמנחת צ"ט ע"ב אפי' לא שנה אלא פרק א' שחית ופרק א' ערבת קיים לא יבוש נחא דמשכח"ל שהחזיק את הפרק דערבית בסוף היום וחברו עם הלילה ובשחית בסוף הלילה וחברו עם היום, אבל הלא שם אר"ש אפי' לא קריא אדם אלא ק"ש שחתי וערבת קיים לא ימוש, וק"ש דשחית הרי צריכה להיות כלה מלווה וערבת כולה מהחילה, ואין יוציר בזה חיבור יום ולילה וי"ל מאחר שלענין כמה דברים היום הוא מתחלת הנץ החמה וק"ש רק נוסרה עם הנץ החמה ע"כ יש בשחית חבור לילה ליום, וביתור רשבי' לעממי דל"ל בדי' ה' ע"ב שם דאדם קריא ק"ש וכן פעמים ביום ויוצא בה ידו של יום ושל לילה ע"י"ש, אלא שיהי' קשה בק"ש דערבית דמסמנא צריכה להיות מצד הדין התחלה מצה"כ וי"ל דר"ש ס"ל כתנאי דמקדימין שם ב' ע"ב, בשועורא דעני ומשקדש היום בערבי שבתות, או כר"י דמלגן המנחה זמן ערבת וה"ה זמן ק"ש נמשעות הדתו"ש שם, ואי"כ משכח"ל גם בק"ש דערבית כמו בשחית חבור יום ולילה ומשורה קיים לא ימוש, וע' בתק"ו תקכ"א ד"ה קם סבא מצוה לאתעסקא באורייתא ויומם ולילה ה"ד והגית בו יומם ולילה, והלשון כאלו מקיים י"ל דמפני האונס חשוב כאלו מקיים אבל אין זה ממש לא ימוש, אבל במג' הלשון קיים לא כאלו קיים, י"ל דמייירי בחבור יום ולילה דכה"ג חשוב תמיד בדאורייתא גם לענין קיום מצוה כה"ג דלח"פ, וכ"ד הירושלמי דיומא הנוכר בדברי כתיב.

שם ס' ה' העיד ע"ד הל"מ"מ בפ"ג מה"ל שגנות שמוכח מדברי רש"י דשיין זר"ת בעולה בעורו ברשעו והרי הדברים מבוארים במג' דובחים ושבועות שהביא כתיב, י"ל דאה"ג דלענין כפרה הדבר משום שכ"ז שעורו ברשעו לא הנכר על"ז משום דור"ת, ובהו ודאי לא גרעה מחסאת וע"כ בסוגיין שם לענין כפרה מיייר דאע"ג דאמר החם רבא עולה דורן הלא כבר העירו בתוס' שם דמ"מ מכפרה אעשה עוד יותר ממוזאת אלא שעיקרה דורן היא משום דלא אפשר בלא תשובה ומשונה מכפרת אעשה ומ"מ היא משלימה את הכפרה ביותר, אבל לענין שלא יקבלו מנט קרבן דאשר לעולה שתבא אע"ג דאינה מוצאה כדאמרינן החם ה' ע"א מדינא לך בעולה ע"ז מביא המל"ם שפיר ואי' מרש"י שם, מה שלא מוכרח מדברי הסוגיות הג"ל דעסקו בכפרה.

לפי' תרפ"ח ע"ד חבורי ע"ה"ק פשיטא דאינה מקפת חומה מימות יב"ן וק' המל"ם בה' רוצח פ"ח ה"ח לעומת דבריו בעה"ש שכי' שלש ערים תבדיל' שתוקים וערי מבצר היו, שבאמת אין האיטור רק לעשות אותם כרכים גדולים אבל אם הם קטנים ואינם מובנים באוכלוסין אין איטור להקיםם בחומה חזקה, אלא שדרבנן היה שערו מבצר ה' עושים דוקא כרכים גדולים ולא עיירות בינוניות, ע"כ כאשר קוראים אותם בפס' ערי מבצר ה"י גדולה ע' מכות י' שם וז"ה בערביין ל"ג שאי אפשר שיהיו ערי מלכות מפני גדולת הכריכין שרובים בהם שם כמו שפירשי' במכות שם, אבל ודאי כשהבדיל' ערים בינוניות ראוי לעשות אותה חזקה ומוגנת בפני גזל' הדם שלא יבא בהל' לרדוף אחרי הרוצח, ואי"ש דברי בעה"ש ומשונה קשות המל"ם, ודברי ההמ"ב שם הם ל"ל הגמ' הם ג"כ מדייקים שדוק שיהיה יחוד הם אטורים שיהיו כרכים וגדולים שאו הרבה מצויין שם ביותר מתיישבין להם גזל' הדם אבל כשהם עיירות בינוניות לא די שאין איטור אלא שיש גם חובה להקים בחומה בצורה מוגנת גזל' הדם כסברת בעה"ש וז"ל

והגני חותם בכל' חותמי' ברכות ירושם אף ינשא ויפוצו מעינותיו חוצה וישוטמו בהם רבים ותרבה הרעת, והיה בזה שלום כנהי' ונפש ידי'ם דושי'ת באהר' מהר הקודש מירושל"ם.

וק' אברהם יצחק הכהן קוק

עמוד 3 מס' נפש חיה מרגליות, ראובן בן משה הודפס ע"י תכנת אוצר החכמה

מקורות

אדן-ביוביץ' תשנ"ז: דוד אדן ביוביץ', "רשימת 'ערי חומה' והעדות הארכיאולוגית-ההיסטורית מיודפת ומגמלא", תרביץ סו, ד (תשנ"ז), עמ' 449-470.

איזנברג תשע"ב (1): עמנואל איזנברג, "ביצורי חברון בתקופת הברונזה", ארץ ישראל ל (תשע"ב), עמ' 14-32.

איזנברג תשע"ב (2): עמנואל איזנברג, "החפירות הארכאולוגיות בתל חברון", בתוך יורם אלמכיאס ומוריה פרג'ון (עורכים), כנס מחקרי חברון: דברי הכנס הראשון, קריית ארבע תשע"ב, עמ' 8-20.

איזנברג ובן שלמה, תשע"ו: עמנואל איזנברג ודוד בן שלמה, "תל חברון", חדשות ארכיאולוגיות 128 (2016).

איזנברג ובן שלמה, תשע"ז: עמנואל איזנברג ודוד בן שלמה, "חפירות חדשות בתל חברון", קדמוניות 152 (תשע"ז), עמ' 101-109.

איזנברג ובן שלמה, 2017: Emanuel Eisenberg & David Ben-Shlomo (eds.), The Tel Hevron 2014 Excavations: Final Report, Ariel 2017.

איזנברג ונגורסקי, תשס"ג: עמנואל איזנברג ואלה נגורסקי, "תל חברון (א-רומידי)", חדשות ארכיאולוגיות 114 (תשס"ג), עמ' 112-113.

אלבה תשס"א: הרב עידו אלבה, קריאת המגילה בעיה"ק חברון ושכונותיה, המכון לרבני יישובים, קריית ארבע תשס"א.

אליצור תש"מ: יואל אליצור, אימתי זמן הפורים בהתנחלות בית אל ובמחנות הצבא שם, תחומין א, עורכים: הרב ישראל רוזן והרב יהודה שביב, אלון שבות תש"מ, עמ' 109-118.

(למאמר זה מצורפות חוות דעת מגדולי התורה זצ"ל: הרב עובדיה יוסף, הרב שאול ישראלי, הרב מרדכי אליהו, הרב שריה דבליצקי)

ארנון תשפ"א: נעם ארנון, "מערת המכפלה - האתר ותולדותיו מראשיתו ועד שלהי העת העתיקה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן - רמת גן, תשפ"א.

בן שלמה, תשע"ו: דוד בן שלמה, "תגליות חדשות מימי בית שני בתל חברון", בתוך יורם אלמכיאס ומוריה פרג'ון (עורכים), כנס מחקרי חברון ויהודה: דברי הכנס החמישי, קריית ארבע תשע"ו, עמ' 10-25.

בן שלמה, 2016 (1): "Tel Hebron during the Late Roman - Early Byzantine Period", *Judea and Samaria Research Studies* 25 (2016), pp. 29-43.

בן שלמה, 2016 (2): "Pottery Production at Tel Hebron during the Early Roman Period" *Judea and Samaria Research Studies* 25 (2016), pp. 111-136.

בן שלמה ואיזנברג, 2014: דוד בן שלמה ועמנואל איזנברג, "חפירות חדשות בתל חברון", *קדמוניות* 152, 2014, עמ' 101-108.

בן שלמה, תשע"ז: דוד בן שלמה, "מקוואות טהרה מימי בית שני בתל חברון", מחקרי יהודה ושומרון כו 1 (תשע"ז), עמ' 47-68.

בן שלמה ואיזנברג, 2017: "The Remains in Area 53A: Stratigraphy and Architecture", in Emanuel Eisenberg & David Ben-Shlomo, eds., *The Remains in Area 53A: Stratigraphy and Architecture*, in Emanuel Eisenberg & David Ben-Shlomo, eds., *The Remains in Area 53A: Stratigraphy and Architecture*, pp. 1-10.

Eisenberg & David Ben-Shlomo (eds.), Tel Hebron 2014 Excavations:
.Final Report, Ariel 2017

Daniel Vainstub and David Ben-Shlomo, A :2016, ויינסטוב ובן שלמה,
Hebrew Seal and an Ostrakon from Tel Hebron, Israel Exploration
Journal, Vol. 66, No. 2 (2016), pp. 151-160 (10 pages)

Daniel Vainstub & David Ben-Shlomo, "A Hebrew :2017, ויינסטוב ובן שלמה,
Seal and an Ostrakon from Tel Hebron", Israel Exploration Journal 66,
2 (2016), pp. 151-160 (= in Emanuel Eisenberg & David Ben Shlomo
[eds.], The Tel Hebron 2014 Excavations: Final Report, Ariel 2017,
.pp. 395-400).

זולדן תשע"ב: יהודה זולדן, "לתולדות קריאת המגילה בט"ו באדר בארץ
ישראל בעת החדשה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן - רמת
גן, תשע"ב.

זולדן תשע"ג: יהודה זולדן, מגילה במוקפות חומה: מקרא מגילה בירושלים
ובערי ארץ ישראל המוקפות חומה מימות יהושע בן נון, ירושלים תשע"ג.

זיסו תשס"ו: בועז זיסו, "עיר שגגותיה חומתה" ועיר המוקפת חומה מימות
יהושע בן-נון - לאור הממצא הארכאולוגי מיהודה", מחקרי יהודה
ושומרון טו (תשס"ו), אריאל, עמ' 85-100.

חל"פ תשל"ז (1): גדעון חל"פ, "חברון אם היא מוקפת חומה מימי יהושע
בן נון", בתוך ישי אביעזר ומשה עוזרי (עורכים), שם עולם - קובץ זכרון
לתלמידי ישיבת קריית ארבע שנפלו במלחמת יום הכיפורים, קריית ארבע
תשל"ז, עמ' 140-155.

חרל"פ תשל"ז (2): גדעון חרל"פ, "ערי חומה שחרבה חומתן", שם, עמ' 156-170.

ליפשיץ 2018: עודד ליפשיץ, עידן האימפריות: היסטוריה ומנהל ביהודה לאור טביעות החותם על קנקנים (מהמאה הח' עד המאה הב' לפנה"ס), ירושלים 2018.

מאדר, Andreas E. Mader, Mambre: die Ergebnisse der Ausgrabungen: 1957 im heiligen Bezirk Raamet el-Halil in Sudpalastina, 1926-1928, Freiburg 1957.

מלמד תש"מ: הרב זלמן מלמד, זמן פורים בהתנחלות בית אל, תחומין א (תש"מ), עמ' 130-135.

עופר תשמ"ו: אבי עופר, "תל רומידה (חברון) - 1985", חדשות ארכיאולוגיות פח (תשמ"ו), עמ' 28.

עופר 1986: אבי עופר, "תל חברון - 1986", חדשות ארכיאולוגיות צ (תשמ"ח), עמ' 47-48.

עופר תש"ן: אבי עופר, "חפירות חברון המקראית", קדמוניות 87-88 (תש"ן), עמ' 88-93.

עופר תשנ"א: אבי עופר, "הר יהודה המקראי", בתוך: נדב נאמן וישראל פינקלשטיין (עורכים), מנוודות למלוכה: היבטים ארכיאולוגיים והיסטוריים על ראשית ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 19-194.

עופר תשנ"ב: אבי עופר, "חברון", בתוך אפרים שטרן, איילת לוינזון-גלבוע ויוסף אבירם (עורכים), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 475-478.

עופר תשנ"ג: אבי עופר, "הר יהודה בתקופת המקרא", עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב תשנ"ג.

ענבר, 1989: משה ענבר, "לוח בכתב-היתדות מן המאות הי"ז-הט"ז לפני סה"נ שנתגלה בחברון", קדמוניות 87-88 (1989), עמ' 94-95.

פלג תשע"ג: יובל פלג, "קבר מתקופת הברונזה המאוחרת בתל חברון", כנס מחקרי חברון ג, קריית ארבע תשע"ג, עמ' 11-18.

צ'אדוויק, 2005: Jeffrey R. Chadwick, "Discovering Hebron: The City of the Patriarchs Slowly Yields its Secrets", BAR 31, 5 (2005), pp. 24-33.

תבורי תשמ"ז: יוסף תבורי, "לתולדות המושג 'מוקפות חומה' בקשר לקריאת המגילה", סיני - ירחון לתורה ולמדעי היהדות קב (תשמ"ז), עמ' תתקכה-תתקל.

צילומים

תל חברון - מראה כללי
צילומי רחפן: ד"ר גרשון בר כוכבא

תל חברון - תצ"א אנכי. חפירות האמונד ועופר בימין התמונה. חפירות בן שלמה ואיזנברג בתחתית התמונה - נראה קו החומה הדרומי והמקוואות.

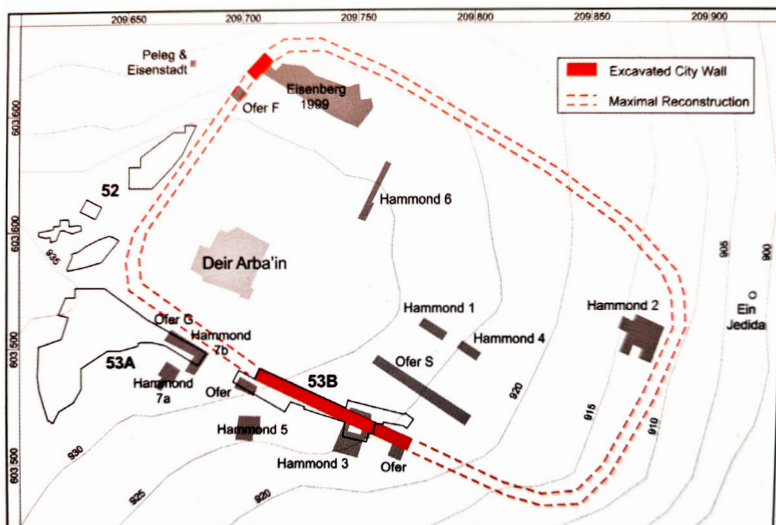
תל חברון - מבט אווירי ממזרח

תל חברון - תצ"א מכיוון מערב. בחלקה העליון של התמונה נראים עמק חברון ומערת המכפלה.

קו החומה הדרומי והמקוואות

מפת חפירות 2014 - דוד בן שלמה ועמנואל איזנברג, קדמוניות 152

תכנית החומה הדרומית. בכתום - החומה הכנענית, בכחול - התוספות מהתקופה הישראלית. דוד בן שלמה ועמנואל איזנברג, קדמוניות 152

חפירות עמנואל איזנברג, 1999. מצד שמאל - חומה מתקופת הברונזה הקדומה. במרכז התמונה - מדרגות לשער העיר. מצד ימין - חומה מתקופת האבות (הברונזה התיכונה)

תקופת הברונזה התיכונה, החומות שזוהו על ידי מאדר לפני החפירות (מאדר (XCIX, 1957

חומת הענקים, חומה קיקלופית (האמונד 1964)

קבר (צ'דוויק 2005)

תעודה כנענית בשפה האכדית - תקופת הברונזה התיכונה (ענבר 1989)

תקופת הברונזה המאוחרת

חרסים מצויירים (צ'דוויק 2005)

פכית דו קונית מעוטרת
(מוזיאון עתיקות ארץ יהודה)

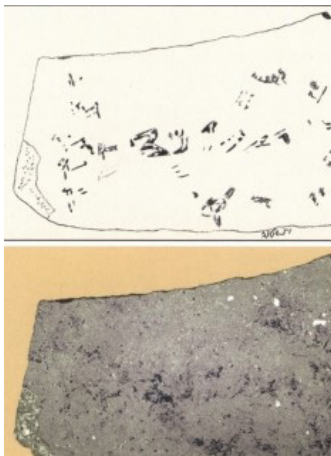
תקופת הברזל

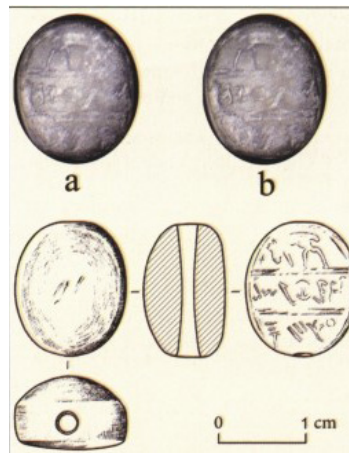
חותמות "למלך חברון" בכתב העברי
הקדום מימי ממלכת יהודה (מקורות:
מוזיאון ארץ יהודה ופרופ' בועז זיסו)

חברון בתקופת ממלכת יהודה
ציר: שלום קוולר

אוסטרקון מימי ממלכת יהודה - רשימה
 ובה שמות בעלי הסיומת "י-ה-ו"
 ויינשטוב ובן שלמה, 2016

חותם "לשפטיהו (בן סמך)"
 ויינשטוב ובן שלמה 2016

כלי חרס מתקופת הברזל (ממלכת יהודה, מאה 8 - 9 לפסה"נ) שהתגלו במערת המכפלה
 (נעם ארנון, מוזיאון עתיקות ארץ יהודה)

תל חברון: חומה - תקופת הברונזה (הכנענית) התיכונה שאליה הוצמדו בחנים (מגדלים)
מתקופת הברזל (הישראלית) (בן שלמה ואיזנברג 2017)

תל חברון - החומה הכנענית ומגדל חיזוק מהתקופה הישראלית

עלים
חוצאה לאור

